

АСРОР ПАРДАЕВ

**БУХОРО ВА ХОРАЗМДАГИ
ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШЛАР
ФАОЛИЯТИ
(1920 – 1924 ЙИЛЛАР)**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АСРОР ПАРДАЕВ

**БУХОРО ВА ХОРАЗМДАГИ
ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШЛАР
ФАОЛИЯТИ
(1920 – 1924 ЙИЛЛАР)**

Янги
Аср
Махсус
Совзо
Таша
Фойда
Ўзгу
А. Давуров
15.06.2016 й

ТОШКЕНТ
«YANGI NASHR»
2015

Пардаев Асрор.
II25 **Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар**
фаолияти (1920 – 1924 йиллар). Асрор Пардаев. –
Тошкент: Yangi nashr, – 2015. 176 бет.

ISBN-978-9943-22-179-6

КБК 84(5Ў)

Маъсул муҳаррир:
тарих фанлари доктори Қ. Ражабов

Тақризчилар:
тарих фанлари номзоди, доцент Г. Муминова,
тарих фанлари номзоди Б. Пасилов

Мазкур монография Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида фаолият кўрсатган Иқтисодий Кенгашлар фаолиятига бағишланган. Китобда Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида ҳукумат раҳбарлари томонидан иқтисодиёт нозирликларининг ташкил этилиши, большевиклар сиёсий ҳокимиятни қўлга киритгач, Туркистон Иқтисодий Кенгаши намунасида Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг ташкил этилиши ва уларнинг фаолияти ёритилган. Шунингдек, Иқтисодий Кенгашларнинг ҳар иккала республикада пахта як-каҳокимлигини ўрнатиш мақсадида ташкил этилган Рус-Бухоро ва Рус-Хоразм пахтачилик ширкатларининг фаолияти, Иқтисодий Кенгашларнинг раислари ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил этилгандан сўнг, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг бевосита Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига бўйсундирилиши янги далиллар орқали баён этилган.

Монография олий ўқув юртлари талабалари, тадқиқотчилар, умуман Ўзбекистон тарихи билан кизикувчи кенг китобхонлар учун мўлжалланган.

ISBN-978-9943-22-179-6

© Yangi nashr, 2015 й.

КИРИШ

Истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг миллий давлатчилиги пойдеворини барпо этиш борасида пухта ва жиддий ишлар олиб борилди. Чунки, ўзбек халқи давлатчилигининг кўп минг йиллик тарихи Россия империяси томонидан зўрлик билан босиб олиниши натижасида узилиб қолган эди. Фақат мустақиллик кўлга киритилгандан сўнг, халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланган Ўзбекистон Республикаси ўз янги давлатчилигини қуриш ва ривожлантиришга киришди. Бошқача қилиб айтганда, фақат истиқлолгина ўзбек халқига ўз ватанида ўзини эркин ҳис қилиш, чинакам миллий давлатчилигини шакллантириш имкониятини берди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: «Эл-юртимиз тақдирига даҳлдор бўлган тарихий адолатни тиклаш, халқимиз ва миллатимизнинг яқин ўтмишдаги ёпик саҳифаларини тўла очиб бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугунги ва келажак ҳаётимизга онгли қарашни шакллантириш, бегуноҳ қурбон бўлган инсонлар хотирасини абадийлаштириш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз эди»¹.

Ўзбекистонда кечаётган ислоҳотлар жараёни барча соҳаларни ўзида қамраб олган бўлиб, ижтимоий фанлар, жумладан тарих фани олдига муҳим вазифалар қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатасининг 2015 йил 12 январда бўлиб ўтган биринчи ташкилий йиғилишидаги маърузасида бу ҳақда қуйидаги фикрларни билдирган: «Мустабид тузумдан бизга қандай огир, қандай ночор мерос қолгани, халқимиз қанча азоб-уқубатлар тортганини ҳеч қачон унут-

¹ *Ислол Каримов*. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. 98.

маслигимиз керак. «Пахта иши» деган уйдирма ва бўхтонлар, Марказдан юборилган, ўзини «десантчилар» деб атаган ёвуз кучларнинг қонунни, адолатни, халқимизнинг шаъни ва ғурурини оёқости қилиб амалга оширган кирдикорлари ҳақидаги ҳақиқатни тўла очиб бериш лозим. Афсуски, тарихчиларимиз ва адибларимиз бу ҳақда кам ёзади. Айни пайтда биз бошимиздан кечирган кечаги кун, яқин тарихимизда рўй берган мана шу фожиали воқеаларни ҳам бугунги ва келажак авлодларимизнинг онгу шуурига етказиш ҳақида ҳам бош қотиришимиз зарур. Униб-ўсиб келаётган ёшларимизни тарих сабоқлари билан, тарих ҳақиқати билан қуроллантириш лозим»².

Айнан совет ҳокимияти даврида Ўрта Осиё республикалари иқтисодиёти устидан назорат қилиш мақсадида Халқ Хўжалик Олий Кенгаши ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши каби ташкилотлар фаолият кўрсатган. Бугунги кунда Ўзбекистон тарихи фанидаги долзарб масалалардан бири Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар тарихини ўрганиш ҳисобланади. 1920 йилда БХСР ва ХХСР ташкил топгач, улар совет Россиясига иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бўйсундирилди. 1923 йилга келиб Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРдаги иқтисодиётни янада марказлаштириш мақсадида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил қилинди. Бу кенгашлар Ўрта Осиёдан Марказга хом ашё ва табиий бойликларни ташиб кетишда катта ҳисса қўшган.

1920 – 1924 йилларда Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти шунинг учун ҳам муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этиб, бу жиҳатлар мавзунинг долзарблигини билдиради. Чунки БХСР ва ХХСРда 1920 – 1924 йилларда фаолият кўрсатган Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари мустақил тадқиқот объекти сифатида илк маротаба тадқиқ қилинмоқда.

² Каримов И. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонуңчилик Палатасининг биринчи мажлиси тўғрисида ахборот/ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонуңчилик Палатасининг биринчи йиғилишидаги маъруза // Халқ сўзи. 2015 йил 13 январь.

І БОБ. БХСР ВА ХХСРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ҲАМДА УЛАРДАГИ ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАР

1. 1. Мавзунинг манбашунослиги ва тарихшунослиги

Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари фаолияти мавзунинг манбашунослиги масаласи анча мураккаб масала ҳисобланади. Мазкур мавзунинг манбашунослигини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: эълон қилинган ҳужжат ва материаллар тўпламлари, архив ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари, ўша даврда яшаган ҳамда фаолият кўрсатган давлат ва жамоат арбобларининг хотира ва эсдаликлари.

Биринчи гуруҳга мансуб манбаларга эълон қилинган ҳужжат ва материаллар тўпламлари киради. БХСР ва ХХСР тарихига оид ана шундай ҳужжатлар тўпламлари Тошкентда 1976 йили рус тилида эълон қилинди³. Мазкур тадқиқотда ушбу манбалардан унумли фойдаланилди.

Иккинчи гуруҳ архив манбалари Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗР МДА) нинг совет даври тарихига оид 9, 18, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 2027-фондлари, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архивида сақланаётган Россия Федерацияси архивларига тегишли ҳужжатлар (РГАЭ ва РГАСПИ фондлари), Бухоро вилояти давлат архивининг 36-фонди, Хоразм вилояти давлат архивининг 132, 590, 4444- фондлари, Қашқадарё вилояти давлат архивининг 129-фонди ҳужжатларидан иборат. Архив ҳужжатларида БХСР ва ХХСРдаги партия, давлат ва жамоат идораларининг

³ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – 484 с.; История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – 376 с.

хужжатлари, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг мажлис қарорлари ва тайёрлаган ҳисоботлари бор.

Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси МДАдаги Бухоро Инқилобий Қўмитаси (46-ф.), Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси (47-ф.), Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси (48-ф.), Бухоро Иқтисодий Кенгаши (49-ф.), БХСР Ер ишлари нозирлиги (51-ф.), БХСР Савдо-саноат нозирлиги (53-ф.), Хоразм Иқтисодий Кенгаши (73-ф.), Хоразм Марказий Ижроия Қўмитаси (71-ф.), Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси (72-ф.), ХХСР Ер ишлари нозирлиги (74-ф.), ХХСР Савдо-саноат нозирлиги (75-ф.) фондларидаги ҳужжатларни алоҳида таъкидлаш керак бўлади.

Айниқса, Ўзбекистон МДАнинг 49-фондидаги ҳужжатларда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши, унинг вазифалари, қуйи тармоқлари бўлган вилоят иқтисодий кенгашларининг фаолияти, Бухоро Иқтисодий Кенгашининг БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишдаги кўрсатмаларига доир ҳужжатларни учратиш мумкин⁴.

Шу архивнинг 73-фондида Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ташкил этилиш сабаблари, халқ хўжалигини тиклашдаги жонбозликлари, Бутун Хоразм Марказий Ижроия Қўмитаси, ХХСР Халқ Нозирлар Шўроси ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тайёрлаган ҳисоботлари, хусусан, асосий тармоқ бўлган пахтачилик соҳасидаги ислохотлар, яъни, Рус-Хоразм пахтачилик ширкатининг ташкил этилиши, фаолияти, сабаблари ҳақидаги маълумотларни кўриш мумкин⁵.

Шунингдек, 49 ва 73-фондлардаги Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига 1923 – 1924 йиллар учун тайёрлаган хўжалик режалари ҳисоботларини алоҳида таъкидлаш керак⁶.

Хусусан, Ўзбекистон МДАнинг 2027-фондида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши, Ўрта Осиё респуб-

⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), 49-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 19 – 30-варақлар; 3-иш, 212 – 213-варақлар.

⁵ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 4-иш, 35 – 60-варақлар; 34-иш, 7 – 20-варақлар.

⁶ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 4-иш, 15-варақ; 73 фонд, 1-руйхат; 81-иш, 4 – 8-варақлар.

ликаларининг 1920 йиллардаги иқтисодий аҳволи, улар иқтисодиётидаги тафовутлар, Ўрта Осиё республиклари иқтисодий кенгашларининг конференциялари материаллари, тартиби, республикаларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш борасидаги таклифлар каби маълумотларни учратиш мумкин⁷. Шунингдек, унда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларига берган кўрсатмалари, мажлис қарорларига доир қимматли маълумотлар бор. Юқорида келтирилган фондлардаги ҳужжатлар ўз моҳиятига кўра мавзу учун энг қимматли манбалар ҳисобланади.

Шунингдек, Ўзбекистон МДАнинг 51 ва 74-фондларида БХСР ва ХХСРдаги Ер ишлари нозирликларининг ташкил топиши, уларнинг 1920 – 1924 йиллардаги фаолияти, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, амир ва хонга тегишли ерларнинг давлат тасарруфига олиниши борасидаги қарор ва фармойишларни кўриш мумкин. Бундан ташқари бу фондларда ҳам Иқтисодий Кенгашларнинг фаолиятига доир маълумотлар бор⁸. Шу архивнинг 53 ва 75-фондларида БХСР ва ХХСРдаги Савдо-саноат халқ нозирлигининг ташкил этилиши ва фаолияти, иккала республикадаги саноат корхоналари, заводлар сони, товар ишлаб чиқариш, чет элга товар олиб чиқиш ва олиб келиш, Бухор ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг уларга берган кўрсатмаларига доир ҳужжатларни учратиш мумкин⁹.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архивида сақланаётган Россия Федерацияси архивларига тегишли ҳужжатлар тадқиқотни тайёрлашда муҳим роль ўйнади. Россия давлат иқтисодий архиви (РГАЭ) фондларидан олинган Бухоро Иқтисодий Кенгаши (ф. 4372) ва Россия давлат ижтимоий-сиёсий тарихи (РГАСПИ) фондларидан олинган Хоразм Марказий Ижроия Қўмитаси (ф. 5) ҳужжатларида Бухоро Иқтисо-

⁷ ЎЗР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 12-иш, 63 – 75-варақлар.

⁸ ЎЗР МДА, 51-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 20 – 35-варақлар; 74-фонд, 1-руйхат, 69-иш, 10 – 24-варақлар.

⁹ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 84-иш, 90 – 98-варақлар; 75-фонд, 1-руйхат, 3-иш, 65 – 76-варақлар.

дий Кенгаши ҳамда ХХСР ва БХСРдаги иқтисодий жараёнлар ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд.

Шунингдек, Бухоро вилояти давлат архивининг Бухоро Иқтисодий Кенгаши (36-ф.), Хоразм вилояти давлат архивининг Хоразм Иқтисодий Кенгаши (590-ф.), Рус-Хоразм пахтачилик кенгаши (4444-ф.), Қашқадарё вилояти давлат архивининг (129-ф.) фондларида ҳам муаммога доир маълумотлар бор. Бухоро вилояти давлат архивининг 36-фондида Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши, мақсад ва вазифалари тўғрисида маълумотлар бор. Хоразм вилоят давлат архивининг 4444-фондида Рус-Хоразм пахтачилик ширкатининг фаолияти ёритилган, 590-фондда эса Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши, унинг тузилиши, мақсад ва вазифалари кўрсатилган. Қашқадарё вилоят давлат архивининг 129-фондида Бехбудий туманидаги вақф ерларига оид қимматли маълумотлар берилган.

Учинчи гуруҳга даврий матбуот материаллари киради. «Туркестанская правда»¹⁰, «Бухоро ахбори»¹¹, «Озод Бухоро»¹², «Инқилоб куёши»¹³ газеталари ҳамда «Экономическая жизнь», «Народное хозяйство Средной Азии»¹⁴ журналлари ҳамда «Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской)»¹⁵ сингари нашрларда Ўрта Осиё республикалари, хусусан, Бухоро ва Хоразмдаги иқтисодий аҳвол, Иқтисодий Кенгашларнинг республикалардаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳада олиб борган сиёсати, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларига берган кўрсатмалари тўғрисидаги мақолалар чоп этилган. Айниқса, «Бухоро ахбори» ва «Озод Бухоро» газеталарида БХСРдаги иқтисодий ислохотлар, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг ўзаро

¹⁰ В Бухаре // Туркестанская правда. 6 февраля 1924 г.

¹¹ Ер таксими // Бухоро ахбори. 1921 йил 18 январь, № 20.

¹² Пахтакор деҳқонларга енгиллик // Озод Бухоро. 1924 йил 2 февраль, №43.

¹³ Пахтачилик ишлари // Инқилоб куёши. 1922 йил 5 апрель, № 20.

¹⁴ В Восточной Бухаре // Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2, 3. – С. 65.

¹⁵ Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). – Ташкент, 1923. №1,2,3,4.

муносибаглари, Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлис қарорлари батафсил келтирилган. Хуллас, ушбу газета ва журналлар Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг фаолиятини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Тўртинчи гуруҳ манбалари ўша давр тарихий воқеаларининг жонли гувоҳи ва иштирокчиси бўлган давлат ва жамоат арбоблари Файзулла Хўжаев¹⁶, Абдулқодир Муҳитдинов¹⁷, Садриндин Айний¹⁸, Полвонниёз Юсупов¹⁹, Амир Саййид Олимхон²⁰, Мунаввар Қори Абдурашидхонов²¹ мақолалари ва хотиралари, шунингдек, Муҳаммад Али Балжувоний²², Мирзо Салимбек²³, Саййид Мансур Олимий²⁴ каби маҳаллий тарихчиларнинг асарлари бўлиб, уларда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг XX аср бошларидаги ҳаёти, республика тузуми давридаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан бирга БХСР ва ХХСР даги иқтисодий ўзгаришлар ҳамда ушбу республикаларда фаолият кўрсатган Иқтисодий Кенгашлар фаолиятига ҳам қисман тўхталиб ўтилган. Шунингдек, Аҳмад Закий Валидий Тўгоннинг хотираларида²⁵ ушбу муаммонинг баъзи жиҳатлари ёритилган. Валидий ўз хотираларида ХХСР, БХСР ва ундаги раҳбар ходимлар Файзулла Хўжаев, Абдулқодир Муҳитдинов, Бекжон Раҳмонов ва бошқалар тўғрисида тўхталиб ўтган.

¹⁶ Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид материаллар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1926.

¹⁷ Муҳитдинов А. По Восточной Бухаре // Народное хозяйство Средней Азии, 1924, № 2 – 3. – С. 64 – 73.

¹⁸ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари миққазий нашриёти, 1926.

¹⁹ Юсупов П. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). – Урганч: «Хоразм», 1999. – 488 б.

²⁰ Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг хасрати тарихи. Форсийдан А. Ирисов таржимаси. – Тошкент: «Фан», 1991. – 32 б.

²¹ Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан ливҳалар). Нашрга тайёрловчи С. Холбоев. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 128 б.

²² Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Таржимон ва нашрга тайёрловчи: Ш. Воҳидов, З. Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. – 122 б.

²³ Мирзо Салимбек. Тарих-и Салимий. Перевод из персидского Н. Норкулов. – Тошкент: Академия, 2009. – 330 б.

²⁴ Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан таржимон Х. Тураев. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2004. – 128 б.

²⁵ A. Zeki Velidi Togan. Hatiralari (2-nashri). – Ankara, 1999. – 629 s.

Мавзу тарихшунослиги оз даражада ишланган бўлиб, мавжуд адабиётлар икки даврга бўлинади:

1. Совет ҳокимияти йилларидаги тарихий китоблар, рисо­ лалар, мақолалар ва диссертациялар (1920 – 1991 йиллар).

2. Мустақиллик даврида амалга оширилган тадқиқотлар.

Ўз навбатида биринчи давр тадқиқотларини бир нечта гу­ рухга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга оид тадқиқотлар совет ҳокимияти минтақада барқарор бўлиб турган йилларда яратилган О. Эшонов²⁶, М. Иркаев²⁷, Г. Ҳайдаров²⁸, И. Погорельский²⁹, К. Муҳаммадбердиев³⁰, Х. Ҳамдамов³¹, Б. Ис­ кан­ даров³², И. Алимов³³, Н. Ибодов³⁴ ва бошқаларнинг асарлари бўлиб, уларда мазкур муаммонинг баъзи жиҳатлари ёритилган.

Ҳуқуқшунос олим О. Эшонов ўз асарларида Бухорода 1920 – 1924 йиллардаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий қурилиш соҳалари, шунингдек, Бухорода совет ҳокимияти­ нинг ўрнатилиши ва Марказнинг олиб борган сиёсати ҳақида, БХСРнинг маъмурий бирликларга бўлиниши тўғрисида гапи­ риб, Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташкил этилиши ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтган. Олим архив материаллари, даврий матбуотда чоп этилган мақолалардан фойдаланганлигига қара-

²⁶ *Ишанов А.* Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). – Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1955. – 180 с.; *Ўша муаллиф.* Победа Народной Советской Революции в Бухаре. – Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1967. – 56 с.; *Ўша муаллиф.* Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент: «Ўзбекистан», 1969. – 392 с.

²⁷ *Иркаев М.* История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе: 1963. – 160 с.

²⁸ *Ҳайдаров Г.* Борьба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане (1917 – 1923 гг.). – Ленинабад: Ирфон, 1966. – 184 с.

²⁹ *Погорельский И.* История Хивинской революции и Хоразмской Народной Советской Республики (1917 – 1924 гг.). – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1984. – 228 с.

³⁰ *Муҳаммадбердиев К.* История Хорезмской революции. – Ташкент: «Фан», 1986. – 232 с.

³¹ *Ҳамдамов Х.* Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Совет Халқ Республика­ сининг тузилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 192 б.

³² *Искандаров Б. И.* Борьба за установление Советской власти в Таджикистане (1920 – 1922). – Душанбе: Дониш, 1986. – 168 с.

³³ *Алимов И.* Аграрные преобразование в Хорезме и Бухаре (1920 – 1924). – Ташкент: «Ўзбекистан», 1970. – 80 с.; *Ўша муаллиф.* Узбекское дехканство на пути к социализму. – Ташкент: «Ўзбекистан», 1974. – 240 с.

³⁴ *Ибодов Н.* Ўзбекистон халқ хўжалигини бошқариш органлари. – Тошкент: «Ўз­ бекистон», 1969. – 60 б.

масдан, ўз қараш ва хулосаларини ўша давр учун одат бўлган коммунистик мафкура таъсирида баён этган.

Бундан ташқари М. Иркаев, Г. Ҳайдаров ва Б. Искандаров каби олимлар Тожикистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши учун олиб борилган курашлар тарихи борасида тўхталиб ўтишаркан, ўша даврда Тожикистон БХСР худудига кирганлиги ва бу ерда ўтказилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотлар бевосита БХСРга боғлиқлигини кўрсатишган. Лекин бу асарларда ҳам совет ҳокимиятининг олиб борган сиёсати большевистик мафкура асосида ёзилган.

И. Погорельский, К. Мухаммадбердиев ва Х. Ҳамдамовларнинг тадқиқотларида эса Хива хонлигининг советлар томонидан ағдарилиши ва у ерда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, Хоразм халқининг совет ҳокимиятига қарши кураши ва 1920 – 1924 йиллардаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳаларда олиб борилган тадбирлар кенг ёритиб берилган. Лекин бу тадқиқотлар ҳам айнан коммунистик кўрсатма асосида ёритилиб, большевиклар юритган сиёсат ижобий баҳоланган. Айнан ушбу асарларда ҳам Хоразм Иқтисодий Кенгаши ҳақида қисқача тўхталиб ўтилган.

Иқтисодчи олим Н. Ибодовнинг тадқиқоти Туркистон Иқтисодий Кенгаши ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашлари фаолиятига бағишланган бўлса-да, бу асарда БХСР ва ХХСРдаги Иқтисодий Кенгашларнинг фаолияти тўғрисида жуда қисқача маълумот берилган. Асарда Туркистон ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашларининг ташкил топиши, Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий конференциялари тўғрисида маълумотлар бериб ўтилган. Лекин, Н. Ибодовнинг тадқиқоти ҳам юқоридаги изланишлар сингари коммунистик мафкура асосида ёритилган.

Совет даврида яратилган иккинчи гуруҳ тадқиқотларига Тошкент, Душанбе, Ашхобод, Москва ва бошқа шаҳарларда тарихчи олимлар томонидан яратилган коллектив монографиялар, турли энциклопедиялар ҳамда Ўзбекистон ва Тожикистон тарихига оид фундаментал тадқиқотлар кирази³⁵. Бу асарлар-

³⁵ История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. – Москва: Наука, 1971. – 256 с.; Ўзбекистон ССР тарихи. Турт томлик. Т. III (1917 – 1937 йй.).

да Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолиятига БХСР ва ХХСР тарихини ёритишда муаммонинг кичик бир жиҳати сифатида қаралган ҳамда айрим умумий фикрлар айтиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, муаммо тарихшунослиги бир қатор жиддий асарлар билан бойиди. Иккинчи даврда, яъни мустақиллик йилларида яратилган китоблар ўртасида «Ўзбекистоннинг янги тарихи» (2-китоб)³⁶, Туркистоннинг XX аср бошларига оид йирик монография³⁷ ҳамда «Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши» монографияси³⁸ муҳим ўрин тутди. Шунингдек, «Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йй.)» дарслиги ва бошқа дарсликларда³⁹ бу муаммонинг айрим жиҳатларига тўхтаб ўтилган.

Шунингдек, Ф. Қосимов⁴⁰, Қ. Ражабов⁴¹, Ш. Ҳайитов⁴², У.

– Тошкент: «Фан», 1971; Таджикская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия. – Душанбе, 1974; Узбекская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия. – Ташкент, 1981 ва б.

³⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир Жўраев М. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 688 б.

³⁷ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р. Я. Раджапова. – Ташкент: «Шарқ», 2000. – 672 с.

³⁸ Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 464 б.

³⁹ Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991). 10-синф учун дарслик. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 416-бет; Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртарларининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик). Р. Ҳ. Муртазаевнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003. – 675 б.

⁴⁰ Қосимов Ф. Бухоро республикаси тарихшунослиги. – Бухоро, 1996. – 70 б.

⁴¹ Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917 – 1935 йй.). – Тошкент: «Ўзбекистон», 2000; Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 йй.). – Тошкент: «Университет», 2002; Ражабов Қ. Бухорога кинил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920 – 1924 йй.). – Тошкент: «Милланият», 2002. – 144-бет; Уша муаллиф. Файзулла Хўжаев. – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2011. – 48-бет; Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2011. – 36 б. ва б.

⁴² Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодий, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2005. – 154 б.

Рашидов⁴³, С. Холбоев⁴⁴, И. Алимов⁴⁵, М. Маткаримов⁴⁶ ва бошқа тарихчи олимларнинг тадқиқотларида БХСР ва ХХСР тарихига оид муҳим маълумотлар мавжуд. Улар томонидан яратилган асарларда БХСР ва ХХСРдаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳада олиб борилган тадбирлар ҳолисона ёритиб берилган. Уларнинг тадқиқотларида БХСРдаги 1920 – 1924 йиллардаги иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнлар ёритилиб, советлар даврининг кўплаб номаълум саҳифалари ва сохталаштирилган тарихи очиб берилган. Бу асарлар ушбу тадқиқотни ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, М. Ҳайдаров ўзининг номзодлик диссертациясида совет ҳокимиятининг Туркистондаги марказлаштириш сиёсати тўғрисида тўхталиб ўтган, у Ўрта Осиё республикалари Иқтисодий Кенгашлари тўғрисида ҳам маълумот беради⁴⁷. И. Ҳайдаров ўзининг тадқиқотларида Ўзбекистондаги Иқтисодий Кенгашлар фаолиятини ёритган⁴⁸. Ш. Саидов ўзининг номзодлик диссертациясида ХХСРнинг ташқи муносабатлари ва савдо алоқаларини ўрганди⁴⁹. К. Раҳмонов ўзининг номзодлик диссертациясида «Бухоро ахбори» ва «Озод Бухоро» газеталарининг БХСР тарихини ўрганишдаги манба сифатидаги

⁴³ Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920 – 1924 йй.). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003. – 100 б.

⁴⁴ Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси (тарихи, тақдири, таҳлили). – Тошкент: «Фан», 2008. – 180 б.

⁴⁵ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши тарихи (1917 – 1929 йй.). – Тошкент: «Фан», 2009. – 224 б.

⁴⁶ Маткаримов М. Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. – Урганч, 1993. – 86 б.

⁴⁷ Ҳайдаров М. Централизованная политика советской власти в Туркестане и её последствия (1917 – 1924 гг.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 32 с.

⁴⁸ Ҳайдаров И. Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2007. – 28-бет; Уша муаллиф. Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.). – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2008. – 152 б.

⁴⁹ Саидов Ш. Внешние отношения и торговые связи Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Автореферат дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 23 с.

ўрнини тадқиқ этди⁵⁰. Д. Мўминов Ўрта Бухоро ва Шарқий Бухорода қизил армияга қарши қуроли ҳаракатни тасвирлаш жараёнида БХСРдаги иқтисодий ҳолат тўғрисидаги айрим маълумотларни келтириб ўтган⁵¹. О. Қўшжонов ва Н. Полвоновлар эса ўзларининг тадқиқотларида Хоразмдаги сиёсий партиялар тарихини ёритиб берган⁵².

Хуллас, Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан сўнг тарихчи олимлар учун ҳолисона фикр билдириш имконияти туғилди. Бир қатор йирик олимлар томонидан нашрга тайёрланган монографиялар, фундаментал тадқиқотлар, дарслик ва бошқа китобларда совет даврининг ҳаққоний тарихи ёритиб берилган.

Бу соҳада И. Ҳайдаровнинг Ўзбекистондаги Иқтисодий Кенгашлар фаолиятига доир тадқиқоти муҳим аҳамият касб этади. Лекин бу тадқиқотда ҳам Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти деярли ёритилмаган.

Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари фаолияти тўғрисида хорижий тарихшуносликда маълумотлар жуда оз берилган. Фақат ўз даврида муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур бўлган бошқирд тараккийпарвари Аҳмад Закий Валидий Тўғон⁵³ ҳамда Боймирза Ҳайитнинг⁵⁴ айрим асарларида муаммонинг баъзи жиҳатлари кўрсатилган.

⁵⁰ Раҳмонов К. «Бухоро ахбори» ва «Озод Бухоро» газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари номзоди... диссертация автореферати. – Тошкент, 2009. – 29 б.

⁵¹ Мўминов Д. Ўрта Бухоро ва Шарқий Бухорода қизил армияга қарши қуроли ҳаракат (1920 – 1926 йй.) Тарих фанлари номзоди... диссертация автореферати. – Тошкент, 2010. – 30 б.

⁵² Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900 – 1924 йй.). Тарих фанлари номзоди... диссертация автореферати. – Тошкент, 2005. – 31-бет; Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг биринчи чораги). – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2007. – 388 б. ва б.

⁵³ A. Zeki Velidi Togan. Bugunki Turkili (Turkistan) va Yakini tarihi. – Istanbul, 1942 – 1947.

⁵⁴ Baymirza Hayit. Turkistan Davletlerinin Milli Mugadeleleri. – Ankara, 1995. – 447 s.

Юқоридаги тарихий адабиётлар таҳлилидан шундай хулосага келишимиз мумкинки, совет даврида ёзилган адабиётларда муаммога ёндашув большевистик мафкура кўрсатмаси ва таъсири асосида ёритилган ва бу масалалар ўзининг ечимини тўлиқ топмаган.

Мустақиллик йилларида яратилган адабиётларда ҳам БХСР ва ХХСРдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти тарихи деярли ўрганилмаган. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда БХСР ва ХХСРдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти тарихини ҳолис ва тўлақонли асосда ёритиш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари фаолиятини ёритишда манбаларнинг ўрни жуда катта. Хусусан, архив ҳужжатлари ва даврий матбуот материаллари мазкур муаммони ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Мазкур материаллар орқали БХСР ва ХХСРдаги иқтисодий жараёнлар ҳамда Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари фаолиятини ҳолисона ёритишга ҳаракат қилинди.

1. 2. Бухоро Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари

XX аср бошларида Россия империясига қарам бўлган Бухоро амирлиги маъмурий жиҳатдан бекликларга, бекликлар эса амлокликларга бўлинган. Амирлик аҳолиси 3 млн кишини ташкил қиларди. Аҳоли деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган.

Россияда 1917 йилда бўлган Февраль инқилоби ва октябрь тўнтариши, Туркистон ўлкаси ва Хива хонлигида большевиклар олиб борган сиёсат Бухоро амирлигига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Бунинг асосий сабаби, амирликда юз бераётган ижтимоий-сиёсий зиддиятлар эди. Мисол тариқа-

сида, Ёш бухороликларнинг мамлакатда ислохотлар ўтказиш талаби билан чиқиши натижасида амир Олимхон 1917 йил 7 апрелда манифест эълон қилди⁵⁵. Лекин кейинчалик уламолар талаби билан намойишга чиққан Ёш бухороликлар рухонийлар ва мадраса муллаваҷчалари томонидан тошбўрон қилинди, Файзулла Хўжаев ва унинг айрим сафдошлари зўрға Когон шаҳрига қочиб, омон қолдилар⁵⁶.

Шу тариқа Бухоро жади́дларининг Бухоро амирлигида демократик ислохотлар ўтказиш учун қилган ҳаракати ноҳушлик билан тугади. Ундан сўнг, 1918 йил мартда Туркистон ўлкаси раиси Ф. Колесовнинг Бухорога босқини барбод бўлиши натижасида жади́длар яна қувгин остига олиниб, Самарқанд ва Термизга кетишга мажбур бўлишди.

Шундай шароитда амир Олимхон ва большевиклар бир-бирига қарши зимдан урушга тайёргарлик кўра бошлашди. 1919 йил бошларига келиб амир сарбозлари сони 25 минг нафарга етди. Шу билан биргаликда амир Олимхон Афғонистон билан ҳарбий-иқтисодий битим тузишга муваффақ бўлди⁵⁷.

Туркистон Мухторияти ҳукумати конга ботирилиб, Хива хонлиги тугатилгандан сўнг, большевиклар 1920 йилнинг август ойи охирларида Бухоро амирлигига бостириб кирди. 1920 йил 2 сентябрда амир тахтдан ағдарилди. Пойтахт босиб олингач, ҳокимият Муваққат Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси ихтиёрига ўтди. Инқилобий Қўмита таркибига Аҳмаджон Абдусаидов (раис), Файзулла Хўжаев, Муинжон Аминов, Олимжон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Мукамил Бурҳонов, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Муҳаммаджон Қулмухамедовлар киритилди⁵⁸.

⁵⁵ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. – Тошкент: «Фан», 1976. Т. 3. – Б. 108.

⁵⁶ Холбоев С. Бухоро амирлиги олтин хазинаси. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 24.

⁵⁷ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р. Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. – С. 316.

⁵⁸ Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар // Файзулла Хўжаев. 100. – Тошкент: «Фан», 1997. – Б. 173.

Иккилобий Қўмита ўша куниёқ манифест эълон қилди. Аслида бу манифест большевиклар томонидан олдиндан тайёрлаб қўйилган эди. Унда жумладан, мустақил Бухоро давлатининг тузилганлиги, шунингдек, амирликдаги мавжуд ерлар давлат ерларига айлантирилиши, солиқларнинг тартибга солиниши, ерлар эса ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берилиб, уларнинг меҳнат қуроллари билан таъминланиши, суд ишларини тартибга солиш, таълим тизимини янгилаш, ўлим жазосини бекор қилиш, инсон ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши ёзилганди⁵⁹.

Бутун Россия МИК ва РСФСР ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича комиссиясининг 1920 йил 10 сентябрдаги қарори билан РСФСР ҳукумати ва РКП(б) МК нинг Бухоро Халқ Совет Республикасидаги вакили этиб Туркистон комиссияси раисининг ўринбосари В. В. Куйбишев тайинланди.

В. Куйбишев БХСР ҳукумати бошлиғи Файзулла Хўжаевга ишонч ёрлиғини топширди, унда «РСФСРнинг асосий талаби Бухоро давлати мустақиллигини ҳурмат қилиш, барча рус фуқаролари ва ташкилотларини ҳам Бухоро мустақиллигини ҳурмат қилишга ундашдан иборат» эканлиги таъкидланган эди. Амалда эса В. В. Куйбишев Бухородаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳаларда амалга оширилаётган барча ислохотларга очикдан-очик аралашиб, совет андозасини ўрнатишга ҳаракат қилди⁶⁰.

1920 йил 14 сентябрда Эски Бухорода Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси, Иккилобий Қўмита ва Бухоро Коммунистик партияси Марказий Комитети (БКП МК)нинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро Иккилобий Қўмитаси (Марказий Ревком) тузилди. Раис Абдулқодир Муҳитдинов бўлиб, уларнинг ҳаммаси коммунистлар эди. Шунингдек, 11 кишидан иборат ҳукумат – Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси тузилди. Ҳукумат раиси этиб Файзулла Хўжаев сайланди⁶¹.

⁵⁹ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – С. 37 – 38.

⁶⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: «Шарк», 2000. – Б. 232.

⁶¹ Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. – Тошкент: «Маънавият», 2002. – Б. 13 – 14.

1920 йил октябрь ойида амирнинг ёзги саройи Ситораи Мохи Хосада Бутун Бухоро халқ вакилларининг I қурултойи бўлиб ўтди. Қурултойда Бухоро Халқ Совет Республикаси тuzилганлиги эълон қилинди. Шу тариқа Бухорода большевиклар ёрдамида жадидлар сиёсий ҳокимиятни қўлга киритди. Совет ҳокимиятининг галдаги вазифаси мамлакат иқтисодиёти устидан ҳам ҳукмронликни қўлга киритиш эди.

1920 йилнинг кузида БХСРда маъмурий-худудий бўлиниш ўтказилиб, у вилоятлар, туманлар, кентлар ва қишлоқларга ажратилди. Бироқ республикадаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятга биноан маъмурий-худудий бўлиниш ўзгариб турган. 1922 йил августда БХСР Бухоро, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз, Шеробод, Карки, Чоржўй вилоятларига бўлинган. 1923 йил БХСРнинг маъмурий-худудий бўлинишига ўзгартириш киритилиб, у 8 та вилоят (Бухоро, Кармана, Нурота, Чоржўй, Қарши, Шаҳрисабз, Шеробод, Карки), 28 та туман ва Шарқий Бухорога бўлинган. 1924 йил 1 октябрдаги маъмурий-худудий бўлинишга кўра, вилоятлар ўрнида округлар ташкил қилинди. Округлар ўз навбатида 15 та вилоят, 48 та туман, 195 та кент ва кўплаб қишлоқларга бўлинди⁶².

Большевиклар ҳокимият тепасига келган дастлабки кунданок иқтисодий ислохотларни «социалистик» қолипда олиб боришга ҳаракат қилди. 1920 йил 11 октябрда Бутун Бухоро Инкилобий Қўмитаси озиқ-овқат развёрсткасини ўтказиш тўғрисида қарор чиқарди. Унга кўра Шарқий Бухородан ташқари бутун республикадан 1908000 пуд* ғалла, 852 минг пуд арпа, 321 минг пуд жўхори, 1160000 пуд кишмиш, 338 минг бог беда йиғилиши керак эди⁶³.

⁶² *Ражабов Қ.* Бухоро ва Хоразм Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли / Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. —Тошкент: «Шарк», 2001. —Б. 194 — 195

* Пуд — оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 16,38 кг га тенг.

⁶³ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 — 1924гг.)... — С. 347.

Лекин озик-овқат развёрсткасига синфий жиҳатдан ёндашилмаганлиги учун 1921 йил 20 январдаги Бухоро Инқилобий кўмитаси қарори билан у қайта қабул қилинган. Унга кўра озик-овқат развёрсткаси кам ерли ва ерсиз хўжаликларга нисбатан эмас, иқтисодий жиҳатдан бой хўжаликлардан олинган⁶⁴.

Бухорога қизил армиянинг босқини ва истиқлолчилик ҳаракатлари даврида иқтисодий ҳаёт издан чикди. Буни қуйидаги ҳолатларда кўриш мумкин:

1) ҳарбий ҳаракатлар натижасида ташқи савдода, яъни чет элга маҳсулот чиқариш жуда камайиб кетган. Четга сотилган хом ашё арзон нархда сотилганлиги учун ишлаб чиқарувчиларга зарар келтирган;

2) республикадан чет элга хом ашё сотиш камайганлиги учун четдан маҳсулот кириб келиши тўхтаб қолган. Республикада темир, газмол, йигирилган ип, ёғоч маҳсулотлари етишмаган. Кўй гўшти ва гуруч танқислиги яққол сезилган;

3) чет элдан маҳсулот кириб келиши тўхтаб қолганлиги натижасида ички истеъмол товарлари ишлаб чиқариш камайиб кетган. Масалан, темир камлиги натижасида қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарини ишлаб чиқариш камайиб кетган ёки кўй гўшти танқислиги натижасида аҳоли от ва мол гўшти истеъмол қилишга мажбур бўлган. Оқибатда иш ҳайвонлари ва қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари камайиб, қишлоқ хўжалигига катта зарар етказган;

4) қорақўл тери ва жун маҳсулотлари етиштирадиган чорвадорлар ўзларининг маҳсулотларини арзон нархда сотиши натижасида чорвачиликка ҳам зарар келтирган;

5) тўхтовсиз равишда қоғоз пулларнинг муомалага чиқарилиши республикада пулнинг қадрсизланишини юзага келтирган;

⁶⁴ Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920 – 1924 йй.) – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2009. – Б. 57.

б) ташки савдо баланснинг камайиши контрабанда (яъни яширинча чегарадан мол олиб чиқиб кетиш ва олиб келиш – *муаллиф*) нинг кўпайишига олиб келган. Масалан, БХСР ҳудудида 1 дона қоракўл тери баҳоси 2 афғон рупияси турса, афғон савдогарлари чайқовчилардан уни 8 – 9 рупияга сотиб олган. Натижада тайёр маҳсулот жуда қиммат нарҳда олиб келинган⁶⁵.

БХСР иқтисодиётини юксалтириш мақсадида ҳукумат хўжалик соҳасида 1921 йил иқтисодий қонун қабул қилди⁶⁶. Мазкур қонунда Бухоро Халқ Совет Республикаси қуйидаги хўжалик вазифаларини амалга оширишни ўзининг биринчи вазифаси деб белгилаган:

а) туз, алебастр, оҳак, тош ва бошқа қурилиш материаллари, қаттиқ ва суюқ минерал ёкилғи ва мойлар, саноат аҳамиятига эга бўлган металллар (темир, кўрғошин, қалайи ва шу қабиларни – *муаллиф*) қазиб чиқариш⁶⁷;

б) қайта ишлаш саноатида пахта, зиғирпоя толаси, жунни қайта ишлаш, пахта тозалаш заводлари, тўқув-йигирув фабрикалари, пилла қурти уруғи ва пиллакашлик корхоналари, деҳқончилик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари: тегиримонлар, жувозкашлик корхоналари, ёғ олиш, совунгарлик ва шам тайёрлаш корхоналари, кўнчилик ва косибчилик, жун тўқиш, нама тўқиш ва гилам тўқиш корхоналари, металл буюмлар ва асбоблар ясайдиган устахоналар, ғишт, кулолчилик хумдонлари ва идиш ясаш корхоналари, матбаачилик ва шу қабилар⁶⁸;

в) деҳқончиликда давлатнинг фойдаланмасдан ётган ерларини ўзлаштириш ва суғориш, мавжуд суғориш тармоқларини таъмирлаш, ўрмонзорлар ва саноат боғлари ташкил этиш, қурилишбоп ёғоч ва ўтин тайёрлаш;

⁶⁵ ЎЗР МДА, 46- фонд, 1-руйхат, 35-иш, 51 – 52-варақлар.

⁶⁶ ЎЗР МДА, 46- фонд, 1-руйхат, 35-иш, 60-варақ.

⁶⁷ ЎЗР МДА, 46- фонд, 1-руйхат, 35-иш, 65-варақ.

⁶⁸ ЎЗР МДА, 46- фонд, 1-руйхат, 35-иш, 66-варақ.

г) чорвачиликда йилқиларни, қорамолларни ва майда шохли-молларни, туяларни ҳам қўлда боқиб, мавжуд яйловлардан фойдаланган ҳолда кўпайтириш;

д) транспорт тизимида алоқа йўллари қуриш ва шундай йўллардан ҳар хил юк ташиш воситаларини, автомобиллар, экинпажлар ва шу кабиларни сақлаш, транспорт назорати, йўловчи ва товар бекатлари ҳамда омборларни очиш, дарё транспорти (пароходлар, баржалар, қайиқлар – *муаллиф*) ни қуриш ва улардан фойдаланиш⁶⁹. Юқоридаги вазифаларни бажариш ва уларни пул билан таъминлаш учун махсус комиссия тузилган.

Дехқон хўжалиқларининг хонавайрон бўлиши натижасида аграр тармоқдаги ишлаб чиқариш даражаси 1922 йилда 1918 йилга нисбатан деҳқончиликда 40% га, чорвачиликда 53% га тушиб қолди, экин майдонлари деярли 2 баравар, қоракўл тери етиштириш 20 баравар, пахта етиштириш 20 бараварга қисқарди. Ана шу даврда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 50% га, савдо-сотик айланмаси 75% га тушиб қолди⁷⁰.

БХСР иқтисодиётининг бу ҳолга тушишига сабаб мамлакат саноати ва қишлоқ хўжалигида тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш камайиб кетганлиги эди.

1920 йил ноябрда РСФСР ва БХСР ўртасида иқтисодий шартнома имзоланди. Унга кўра амирга тегишли ва амирлик давридаги барча мулклар Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ихтиёрига ўтди. Улар ичида заводлар, фабрика ва бошқалар ҳам кирарди. Темирйул, телеграф ва харбий аҳамиятга эга объектлар РСФСРга тегишли деб топилди⁷¹.

БХСР қишлоқ хўжалигида ҳал қилиниши керак бўлган асосий муаммолардан бири ер масаласи эди. Чунки амирлик вақтида ерлар давлат, вақф ва хусусий ерларга бўлиниб, Бухорода ҳукумат алмашгач, ўша даврдаги ер қонунчилигида муҳим масалалардан бири бўлиб қолди.

⁶⁹ ЎзР МДА, 46- фонд, 1-рўйхат, 35-иш, 66-варак.

⁷⁰ *Ишанов А.* Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент: «Ўзбекистан», 1969. – С. 327.

⁷¹ *Ишанов А.* Бухарская Народная Советская Республика... – С. 327.

Большевиклар БХСРдаги иктисодий ислохотларни коммунистик мафкура асосида олиб бориш мақсадида 1920 йил сентябрдаги манифестда амир ва унга тегишли ерлар давлат ихтиёрига ўтказилган эди. Ерларни ёппасига давлат тасарруфига олиш ва большевикча андозадаги аграр ислохот ўтказиш Марказнинг асосий мақсадларидан бири эди. Лекин Ёш бухороликлар ер масаласига бозор муносабатларига таянган ҳолда ёндашиш тарафдори эди. 1920 йил 21 ноябрда Бутун Бухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси раиси А. Муҳитдинов томонидан имзоланган Бухоро Республикасининг Ер тўғрисидаги қонунига кўра, амир ва унинг яқинларига тегишли барча ерлар халқ мулки деб эълон қилинди⁷².

Қонунда ерлар мусодара қилиниб, ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берилиши кўзда тутилганди. Бироқ, БКП МКнинг изчил фикрловчи раҳбарлари томонидан ер тўғрисидаги масалага бундай ёндошиш кескин танқид қилинди.

Умуман олганда, ерлардан фойдаланиш, уни тақсимлаш БХСР Ер ишлари нозирлигига юклатилган. Ер ишлари нозирлиги 1920 йил сентябрда ташкил қилиниб, 6 та бўлимдан иборат бўлган. Булар қуйидагилар: а) сув хўжалиги, б) ер ишлари, в) қишлоқ хўжалиги, г) чорвачилик, д) молия, е) хўжалик бўлимлари⁷³.

Сув хўжалиги бўлимининг вазифаси республикадаги ирригация тармоқларини яхшилаш, канал ва ариқлар сувидан фойдаланишни тўғри йўлга қўйишдан иборат бўлган. Ер ишлари бўлимининг вазифаларига мамлакатдаги ерларнинг умумий миқдорини аниқлаш, ер масаласига оид шикоят ва аризаларни кўриб чиқиш, ўрмонлардан тўғри фойдаланиш киритилган⁷⁴.

Қишлоқ хўжалиги бўлимининг вазифалари аҳолига агрономлик ёрдамларини бериш, аҳолини қишлоқ хўжалик

⁷² Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – Б. 235.

⁷³ ЎЗР МДА, 46-фонд, 1-руйхат, 282-иш, 2-варақ.

⁷⁴ ЎЗР МДА, 46-фонд, 1-руйхат, 282-иш, 2-варақнинг орқаси.

асбоб-ускуналари билан таъминлаш, богдорчилик, полизчилик ва узумчилик соҳаларини ривожлантиришдан иборат бўлган. Чорвачилик бўлими вазифаларига маҳаллий от зотлари ва қоракўл кўйларини кўпайтириш, шунингдек, қишлоқ хўжалик иш ҳайвонларининг сифатини яхшилаш, давлат отхоналари ва мол фермаларини қуриш, сутчиликни ривожлантириш кирган ва ҳоказо.

Демак, бундан кўриниб турибдики, Ер ишлари нозирлиги қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг барча соҳаларида ислоҳотларни, ерлардан тўғри фойдаланиш, чорвачилик ва сув хўжалиги фаолиятини ривожлантириш ва тўғри йўлга қўйиш билан шуғулланган.

1921 йил 2 февралда Бухоро Марказий Инкилобий Қўмитаси Ер тўғрисидаги янги қонун қабул қилди. 1921 йил сентябрдаги Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қурултойида ер ислоҳоти ҳақида масала муҳокама қилинди. А. Муҳитдинов қурултойда ерга бўлган хусусий мулкчиликни ёқлаб чиққан⁷⁵.

Лекин шунга қарамасдан ер ва ердан фойдаланиш большевиклар диккат марказида бўлган. Оқибатда ер тўғрисидаги қонун 1923 йил октябрда бўлиб ўтган Советларнинг Умумбухоро IV қурултойида ҳам янгидан қабул қилинди. Унга кўра барча ерлар ишчи-деҳқонлар давлатининг мулки, деб эълон қилинди⁷⁶.

БХСРдаги аграр масалаларда вақф ерлар масаласи алоҳида аҳамият касб этган. Амирлик даврида вақф ерлари ижарачиларга берилиб, даромаднинг 1/10 қисми давлат хазинасига, 3/10 қисми ижарачиларга берилган. 1920 йил сентябрда Вақф бошқармаси ташкил қилиниб, бошқарма бошлиги этиб Муҳитдин Рафоат тайинланади⁷⁷. Расмий маълумотларга кўра, 1921 августга қадар фақат Бухоро шаҳрининг ўзида 208 та масжид, 215 та мадрасага қарашли вақф ерлари рўйхатга олинган эди.

⁷⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – Б. 236.

⁷⁶ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши тарихи (1917 – 1929 йй.). – Тошкент: «Фан», 2009. – Б. 136.

⁷⁷ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши тарихи (1917 – 1929 йй.)... – Б. 132.

1921 йилдаги маълумотларга кўра, БХСРда 278,5 минг десяти-на* вақф ерлар мавжуд бўлиб бундан ташқари диний муассалар ихтиёрида 2110 та савдо дўкони, 134 та мол-мулк, 210 та уй-жой, 28 та тегирмон ва 50 та бозор мавжуд эди⁷⁸.

1920 – 1922 йилларда эса вақфчи деҳқонлардан солиқ олинмаган. Курултойда бу масалага ойдинлик киритиш мақсадида махсус комиссия тузилади. Комиссия таркибига Муса Саиджонов, Муҳиддин Рафиқ ва Касинскийлар киритилган⁷⁹.

1922 йилда А. Фитрат томонидан 19 моддадан иборат вақф ишлари ҳақида лойиҳа ишлаб чиқилди. Унга кўра вақф мулкларини қаровсиз қолдирмаслик, уларни ҳукумат солиқларидан озод қилиш, улардан фақат ушр солиғи олиш, Маориф нозирлиги ҳузурида вақф мудириятини ташкил қилиш кўзда тутилган эди⁸⁰.

1923 йил 5 октябрда Бутун Бухоро вақф курултойи бўлиб ўтди. Курултойда бундан буён вақфлардан тушаётган даромадлар мактаб ва мадрасалар қуриш, осори-атиқа ва тарихий биноларни сақлаш, таржима ва нашриёт ишларига сарфланадиган бўлди⁸¹.

Мамлакат қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи деҳқончилик (пахтачилик, донли экинлар ва полизчилик), чорвачилик, қоракўлчилик ва ипакчилик бўлган. Айниқса, пахта экиладиган майдонларни кўпайтиришга жуда катта эътибор берилган.

Совет ҳукумати БХСРда пахтачиликни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор берди. Маълумки, Бухоро қадимдан хорижга пахта, қоракўл тери, ипак ва жун маҳсулотлари чиқариб

* Десятина – рус оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб 1,09 гектарга тенг.

⁷⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... – Б. 235 – 236.

⁷⁹ Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920 – 1924 йй.). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2005. – Б. 22.

⁸⁰ Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920 – 1924 йй.)... – Б. 19.

⁸¹ Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920 – 1924 йй.)... – Б. 21 – 22.

келган. Амирлик Россия империясига қарам бўлган даврда Бухоро пахта етиштиришда Фарғона водийсидан кейин 2-ўринда турган.

БХСРда пахтачиликни юксалтириш мақсадида 1921 йил 20 апрелда Бухоро Инкилобий Қўмитаси ўз ерларида пахта экадиган деҳқонларга имтиёзлар бериш тўғрисида қарор чиқарган. Унга кўра 1 таноб ерга пахта эккан деҳқонга давлат томонидан қуйидагича ёрдам кўрсатилган:

- 1) 1 пуд уруғлик чигит;
- 2) 1 пуд ёғ оладиган чигит;
- 3) 3 фунт* керосин;
- 4) 2,5 аршин газмол.

Пахта экиш мавсуми тугагач, деҳқонлар июнь ойида қўшимча равишда ҳар бир таноб ерга 3 фунт керосин, 2,5 аршин газмол ва америка навли пахта учун 3 минг рубл олишган⁸².

Бундан ташқари, ҳар бир таноб ерга америка навли пахта эккан деҳқонга 5 минг рубл, маҳаллий ғўза эккан деҳқонга 4 минг рубл ёрдам берилган.

Юқоридаги пул ва маҳсулотларни деҳқонлар жойлардаги амин ва оқсоқоллардан олишган. Ҳосил йиғиб олингач, барча пахта давлат ихтиёрига топширилган. Биргина пахта экиш мавсумида жойларга уруғ етказиб бериш турлича миқдорда бўлган. Масалан, Кармана туманига маҳаллий ғўза уруғидан 820 пуд 20 фунт, америка навли уруғдан 18 пуд; Султон Рабод туманига маҳаллий ғўза уруғи 201 пуд 20 фунт, америка навли уруғ 9 пуд; Янгикўрғон туманига маҳаллий ғўза уруғи 100 пуд, америка навли уруғ 16 пуд етказиб берилган. Умумий миқдорда 2155 таноб пахта екилган ерга қуйидагича ёрдам берилган: 2155 пуд уруғлик чигит, 5387 аршин газмол, 160 пуд 17 фунт керосин, қўшимча равишда яна 8. 663. 000 рубл пул берилган⁸³.

1920 йил ноябрда БХСР Савдо ва ишлаб чиқариш нозирлиги ҳузурида «Бухоро тўқувчилиги» бўлими очилган. Бўлимнинг вазифаси республикадаги пахта саноатини тиклаш, пахтани

* Фунт – инглиз оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 453,5 граммга тенг.

⁸² ЎЗР МДА 47-фонд, 1-руйҳат, 80-иш, 142-варак.

⁸³ Экономическая жизнь // Известия Бух ЦИК (Новая Бухара), № 35, 1921 г.

деҳқонлардан сотиб олиш, деҳқонларга маҳсулот билан ёрдам бериш ҳисобланган. Бўлимнинг жойларда 12 та пахта қабул қилиш пунктлари бўлган. Булар Хатирчи, Кармана, Янгиқўрғон, Ғиждувон, Вобкент, Лақлақа, Эски Бухоро, Когон, Қоракўл, Чоржўй, Карки, Термиздаги пунктлар эди. Бу пунктлар томонидан қуйидагича хом ашё сотиб олинган; маҳаллий ғўза 240 минг пуд, америка навли пахта 67 минг пуд. Бундан ташқари собиқ Бухоро амирлигидан 700 вагон (яъни 370 минг пуд) пахта мусодара қилинган. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида 1921 йилда БХСРда пахта экиладиган ерлар миқдори 30 минг танобни ташкил қилган⁸⁴.

Биргина пахта экиш мавсумида жойларга уруғ етказиб бериш борасида РСФСР Бош Пахта қўмитаси, Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларида бўлгани каби, БХСРда ҳам пахтага давлат монополиясини ўрнатиш ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини аста-секинлик билан сиқиб чиқаришга қаратилган изчил сиёсатни олиб борди. Пахта экишни юксалтириш мақсадида БХСР ва РСФСР ўртасида 1922 йил 19 июлда шартнома имзоланди. Шартномага мувофиқ, совет Россияси Бухорога 50 млрд рубл миқдорида қарз берди. Ажратилган қарз биринчи навбатда, пахта майдонларини кўпайтириш, олий навли уруғлик чигитни етказиб бериш, ирригация тизимини юксалтириш ва пахтакор деҳқонларга имтиёз ва кредитлар учун мўлжалланди.

Умуман олганда, большевиклар, БХСРда пахта майдонларини кенгайтириш орқали, Марказнинг пахта хом ашёсига бўлган эҳтиёжини Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари ҳисобига тўлдиришни мақсад қилган. Шу мақсадда йилдан-йилга БХСРда пахта экиладиган майдонлар кўпайтириб борилган. Жумладан, 1923 йилга келиб, пахта экиладиган умумий ерлар 80 минг танобни ташкил қилган. Ундан 7,6 млн пуд пахта ҳосили олинган.

Амирликда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сунъий суғориш иншоотлари муҳим ўрин тутар эди. БХСРни сув

⁸⁴ Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иктисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920 – 1924 йй.)... – Б. 10.

билан таъминлаш кўп жиҳатдан ТАССР билан муносабатларга боғлиқ эди. ТАССРнинг «Самарканд сув идораси» Россия империяси мустамлакаси даврида тузилган шартнома асосида иш кўрарди. Республикада қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга сув танқислигидан ташқари бошқа омиллар ҳам салбий таъсир кўрсатган. Масалан, амирлик даврида Биринчи жаҳон уруши (1914 – 1918 йй.) туфайли қишлоқ хўжалиги ривожига путур кетиб, деҳқончиликда ҳосилдорлик жуда пасайиб кетди. Бундан ташқари, ҳукумат алмашгандан кейинги дастлабки 2 – 3 йил қизил армиянинг Бухоро ҳудудига бостириб кирган даврида ҳам қишлоқ хўжалигига жиддий зарар келтирган.

Хўжаликнинг яна бошқа тармоқларидан бири чорвачилик асосий даромад манбаларидан бири ҳисобланарди. Лекин Бухородаги воқеалар чорвачиликка ҳам таъсир этмасдан қолмади. Уруш йилларида қўйларнинг кириб юборилиши; ички урушлар туфайли қоракўл териларини хорижга (Россия ва Германия) чиқаришнинг кескин қисқариши; давлат томонидан юқори бож тизимининг жорий қилиниши чорвачиликка ҳам ўз таъсирини ўтказди. Шу мақсадда ҳукумат чорвачиликни юксалтириш мақсадида бир талай ишлар олиб борди. Чунки чорвачилик маҳсулотлари, биринчи навбатда қоракўл тери, жун ва ичак маҳсулотлари чет элга экспорт қилинса, йирик шохли қорамоллар қишлоқ хўжалигида асқотган. Шунингдек, йилкичиликка ҳам эътибор берилиб, 1921 йил 1 июнда Ер ишлари нозирлигининг қарорига кўра давлат йилкичилик фермаси ташкил қилинган. Бу муассаса собиқ амир ва хусусий шахсларнинг отларини сотиб олиш орқали ташкил қилинган. Унга С. В. Шалос раис, Пилоцкий ёрдамчи қилиб тайинланган. Сотиб олинган отларга бозор нархида қатъий қиймат белгилашиб, нақд пул ва 25% маҳсулот берилган⁸⁵. 1922 йил 27 декабрда Бутун Бухоро халқ вакилларининг III қурултойидаги қарорга кўра, иш ҳайвонлари ва уларни аҳолига етказиб бериш учун 5 млн танга маблағ ажратилган⁸⁶.

⁸⁵ ЎзР МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 33-иш, 66-варак.

⁸⁶ ЎзР МДА, 47-фонд, 1-руйхат, 429-иш, 14-варак.

Ҳукумат олиб борган иқтисодий ислохотлар натижасида чорва сони ҳам ошиб борган. 1923 йил республикадаги умумий чорва сони 2. 570. 000 бошни ташкил қилган. Республика ҳукумати чорвачиликни юксалтириш мақсадида 1924 йил 30 мартда чорва моллари эгаларини барча турдаги солиқ ва йигимлардан озод қилишга қарор қилди⁸⁷. Шунингдек, 1924 йил Россия ва БХСР ҳамкорлигида 2 млн рубл маблағга эга бўлган экспорт бўйича ширкат ташкил қилинди. Юқоридаги ҳолатлар, албатта, Бухоро чорвачилигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

Большевикларнинг Бухорода олиб борган босқинчилик сиёсати энди ривожланаётган саноатни ҳам издан чиқарди. 1921 йил 1 июндаги маълумотларга кўра, БХСРда 4 та ёғ заводи, 9 та гишт заводи, 5 та тери заводи, 3 та ичак, сопол, қизилмия илдизи заводлари, 4 та ун тегирмони, 2 та коғоз фабрикаси, механика устахонаси, электростанция ва оҳак корхонаси мавжуд бўлиб, уларда 5 мингга яқин ишчи ишлар эди. Бухоро ҳукумати саноатни тиклаш муаммоларини ҳал қилар экан ишламаётган фабрикаларни ишга тушириш мақсадида хусусий сармояни жалб қилиш, яроқсизларини эса ҳисобга олишга эътибор берди. 1923 йилда 32 та саноат корхонаси давлат тасарруфига олинди, лекин бу корхоналарнинг фақат 6 таси ишлар эди, холос, қолганлари яроқсиз эди⁸⁸.

Бухорода транспорт ва алоқа тизими ҳам вайрон бўлган эди. Темир йўлнинг умумий узунлиги 533 верст*ни ташкил қилар эди. Амударё орқали ўтадиган 900 верстлик сув йўли Фарбий ва Шарқий Бухорони, шунингдек, Бухоро ва Хивани бир-бирига боғларди. Амударё флотилиясида 400 та қайиқ мавжуд бўлиб, уларнинг умумий юк сифими 600 минг пудни ташкил қилар эди. 1924 йилга келиб 40 та кичик қайиқ сузар эди ва уларнинг умумий юк сифими 30 минг пудни ташкил қилган. БХСРнинг ички

⁸⁷ Ҳўжаев Ф. Танланган асарлар. I том... – Б. 274.

⁸⁸ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р. Раджапова. – Ташкент: «Шарк», 2000. – С. 595 – 596.

* Верст – рус узунлик улчови бўлиб. 1. 0668 км га тенг.

районларини боғловчи 90 минг верстлик карвон йўли мавжуд бўлиб, шундан 2 минг верстда аравалар қатнар, қолган 88 минг верстда туя асосий транспорт воситаси ҳисобланарди⁸⁹.

1923 йил охирида БХСР алоқа тизимида битта радиостанция, Эски Бухорода телеграф бўлими ва олтита станция мавжуд эди. Ҳукумат янги телеграф линияси ва таъмир ишлари учун 100 минг сўм ажратди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, большевиклар Ёш бухороликлар ёрдамида БХСРда сиёсий ҳокимиятни қўлга кiritишди. Ёш бухороликлар Ф. Хўжаев бошчилигида коммунистик партия сафига ўтказилгач, республикада коммунистик партиянинг яққаҳокимлиги ўрнатилди. Ундан сўнг, иқтисодий соҳада ҳукмронликни ўрнатиш ва вайрон бўлган иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида бир қатор ислоҳотлар ўтказди. Жумладан, «Ер тўғрисида»ги қонун қабул қилинди, ундан сўнг барча ерлар давлат ихтиёрига ўтказилди ва назорат остига олинди. Қишлоқ хўжалигининг асоси бўлган деҳқончилик ва чорвачилик соҳасида ҳам ислоҳотлар амалга оширилди. Жумладан, пахтачиликни юксалтириш, чорвачиликни ривожлантириш, деҳқонларга имтиёзли ёрдам бериш каби тадбирлар республика қишлоқ хўжалигининг ривожланишига олиб келди. Пахтачиликни ривожлантириш орқали Марказнинг пахта хом ашёсига бўлган талабини Ўрта Осиё республикалари орқали қондириш асосий вазифа эди. Шу мақсадда ирригация тизими ривожлантирилди, пахтакор деҳқонларга моддий ёрдам берилди, уруғлик чигит етказиб берилди.

Чорвачилик таназзулга учраганлиги учун бу соҳага ҳам қатта эътибор қаратилди. Чунки, чорвачилик хўжаликни ривожлантириш, деҳқонларни иш хайвонлари билан таъминлаш ва савдони ривожлантиришга хизмат қилган. Натижада мамлакатда чорва сони йилдан-йилга кўпайиб борган ва бу мамлакат хўжалигини ривожлантирувчи асосий тармоқлардан бирига айланган.

⁸⁹ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р. Раджапова... – Б. 597.

Мамлакат ҳудудида кизил армиянинг харбий ҳаракатлари натижасида мавжуд саноат корхонлари ва хунармандчилик издан чиққан эди. 1921 – 1924 йиллардаги олиб борилган чора-тадбирлар натижасида саноат корхонлари ва пахта заводлари қайтадан ишга туширилди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, темир йул, транспорт, алоқа йўллари қайта таъмирланиб ишга туширилди. Бу соҳаларни ривожлантиришдан мақсад республикани замонавий даражага кўтариш эди.

Бироқ Марказ аввалбошдан оқ мамлакатдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда турли кўрсатмаларни республикага юборган махсус вакиллари орқали бериб турди. Натижада, мамлакат иқтисодиёти Марказ манфаатлари учун хизмат қилишга мослаштирилди. Ташқи сиёсатда ҳам республика ҳукумати большевиклар кўрсатмаси асосида иш олиб бориши керак эди. Хуллас, БХСР ҳукумати мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларда олиб борилган тадбирларда Марказ билан ҳисоблашишга мажбур бўлди.

1. 3. Хивада хонлик тузумининг агдариб ташланиши ва ХХСРдаги иқтисодий ўзгаришлар

Петроградда 1917 йил Февралда инқилоб юз бериб, император Николай II тахтдан агдарилганда Хива хони Асфандиёрхон (Исфандиёрхон) Ялтада дам олаётган эди. Хон Тошкент-Чоржўй-Хива йўналишида пойтахтга қайтиб келди⁹⁰.

Туркистон ва Бухородаги зиёлилар каби Ёш хиваликлар ҳам, мамлакатда ислохотлар ўтказиш талаби билан чиқишди. 1917 йил 4 апрелдаги митинг натижасида Асфандиёрхон 5 апрель кунини манифест эълон қилди⁹¹.

Лекин кейинчалик 1917 йил июнь ойида Муваққат ҳукумат-

⁹⁰ Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: «Абу матбуот-консалт», 2007. – Б. 286.

⁹¹ Юсуфов П. Х. Ёш хиваликлар (Хотиралар). – Урганч: «Хоразм», 1999. – Б. 79.

нинг Хивадаги вакили генерал М. Мирбадалов раҳбарлигида хон Ёш хиваликларни ҳибсга олди. Шунингдек, Хивада 25 июлда комиссар лавозими жорий этилиб, Ёш хиваликлар қа- тагон қилина бошланди. Шу тарика Ёш хиваликларнинг тинч йўл билан ислохотлар ўтказиш учун уриниши ўз самарасини бермади.

Бунинг устига мамлакатдаги сиёсий вазиятдан чўчиган Асфандиёрхон туркманлар сардори Жунаидхонга⁹² мамлакатни биргалашиб бошқаришни таклиф қилади. Амалда, Жунаидхон Асфандиёрхонни ўлдириб, Саид Абдуллани қўғирчоқ хон қилиб тахтга ўтқазди, ўзи эса мутлақ ҳокимга айланди.

Большевиклар Туркистонда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритгач, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигидаги мавжуд тузумни ағдариб ташлашга зимдан тайёрлана бошлашди. Натижада, 1919 йил 25 декабрда Хива хонлигига қўшин киритилиб, 1920 йил 2 февралда Хива хони Саид Абдуллахон тахтдан воз кечди⁹³.

Ўша куни асосан Ёш хиваликлардан иборат Муваккат Инқилобий Қўмита тузилди (қўмита раиси – Мулла Жуманиёз Султонмуродов⁹⁴). Ушбу қўмита икки ой давомида ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро этувчи ҳокимият вазифасини бажарган.

1920 йил 7 апрелда Хоразм Инқилобий Қўмитасининг кенгайтирилган мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисида РСФСР ҳукуматининг махсус вакили Бройдо нутқ сўзлаб, Россия ҳукумати Хоразм халқига қўлдан келганча ёрдам беришини ва бундан кейин республикада тузилиши керак бўлган нозирликлар ва уларнинг фаолияти тўғрисида гапирди. Жумладан, маданият ва маориф, ҳарбий, халқ хўжалиги, молия, давлат назорати, адлия ва ташқи ишлар нозирликларини ташкил қилиш, шунингдек, хон ва унинг амалдорларига тегишли бўлган ерлар ва бойлик-

⁹² Жунаидхоннинг асли исми Курбон Мамед Сардор бўлган. У Хоразмдаги истиклолчилик ҳаракатининг етакчиси.

⁹³ Юсупов П. Х. Ёш хиваликлар (Хотиралар)... – Б. 199 – 200.

⁹⁴ Ражабов Қ. Хоразм Халқ Совет Республикаси // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 9. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2005. – Б. 483.

ларни мусодара қилиш таклифи билан чикди⁹⁵. Ўша куни хон ва унинг амалдорларига тегишли мол-мулк мусодара қилинди, вақф мулклари эса ХХСР Маданият ва маориф нозирлиги тасарруфига ўтказилди⁹⁶.

1920 йил 23 апрелда Бутун Хоразм халқ вакилларининг I курултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилди. Халқ Нозирлар Шўроси раиси этиб Полвонниёз Ҳожи Юсупов сайланди⁹⁷.

1920 йил апрелда собиқ Хива хонлигида мавжуд бўлган 20 та беклик ва 2 та ноиблик тугатилиб, унинг ўрнида қуйидаги 22 та туман ташкил қилинди: Дарғонота, Питнак, Ҳазорасп, Бешариқ, Хонқа, Янги Урганч, Гурлан, Қипчоқ, Манғит, Қиличбой, Моноқ, Тошҳовуз, Порсу, Хўжайли, Кўхна Урганч, Қўнғирот, Хива, Иляли, Ғозовот, Шовот, Хитой, Қўшқўпир. Бу маъмурий бўлиниш ХХСР нинг дастлабки конституциясида ўз аксини топган эди. 1923 йили Хоразм Республикасининг маъмурий-худудий бўлинишига жиддий ўзгаришлар киритилди. Ўша йилнинг октябрида қабул қилинган янги Конституцияга кўра, ХХСР худуди 4 та вилоят (Ҳазорасп, Янги Урганч, Тошҳовуз, Хўжайли) ва 26 та тумандан (Дарғонота, Питнак, Ҳазорасп, Бешариқ, Хонқа, Янги Урганч, Тошқўприк (Қўшқўпир), Ғозовот, Шоҳобод, Қипчоқ, Манғит, Қиличбой, Моноқ, Тошҳовуз, Порсу, Хўжайли, Кўхна Урганч, Қиёт, Қўнғирот, Иляли, Кўкчага, Янги Алла, Тахтабозор, Шовот, Хитой, Хива) иборат бўлган⁹⁸.

⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (Российской государственной архив социально-политической истории, ф. 5, оп. 1, д. 2912, лл. 5 – 6).

⁹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (Российской государственной архив социально-политической истории, ф. 5, оп. 1, д. 2912, лл. 2 – 3).

⁹⁷ Юсупов П. Х. Ёш хивалиқлар (Хотиралар)... – Б. 217 – 218.

⁹⁸ Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: «Шарқ». 2001. – Б. 190 – 191.

Бирок, сиёсий ҳокимиятга давлат тўнтариши билан келган большевиклар дастлабки кунларданок Ёш хиваликларни қаттиқ исканжага ола бошлади. Большевиклар сиёсатидан норози бўлган давлат ва жамоат арбоблари бирин-кетин йўқ қилинди. Мисол учун, 1920 йил 13 июнда содир бўлган халқ норозилиги натижасида Иброҳим Охун, Рафиқ Охун, Саиджон Қори, Мулла Муҳаммадниёз Бадирхонли, Муҳаммадамин Охун ва бошқалар намоиш раҳбарлари сифатида отиб ташланди. Ўша йили сентябрда ХХСР Нозирлар Шўроси раисининг иккинчи муовини Қўшмамедхон бошлиқ туркман раҳбарлари ҳам отиб ташланди⁹⁹.

1921 йил 6 мартда қизил аскарлар ёрдамида Полвонниёз Ҳожи Юсупов ҳукумати ағдариб ташланди. Сентябрьда ХХСР МИҚ раиси Оллоберганов ўз вазифасидан олиб ташланди ва ўлимга маҳкум қилинди. Шу каби Хоразм халқининг истиқболли учун курашган кўпгина ватанпарварлар ҳокимиятдан четлаштирилди.

Большевиклар бу билан чекланиб қолмай, мамлакат иқтисодий мустақиллигини ҳам ўз назоратига олиш учун зўр бериб ҳаракат қила бошлашди. Шу мақсадда 1920 йил 13 сентябрда РСФСР ва ХХСР ўртасида 24 моддадан иборат Иттифок шартномаси ҳамда 15 моддадан иборат иқтисодий битим тузилди¹⁰⁰.

Ушбу битимга кўра, ХХСР ўзининг ички истеъмоли учун ортиқча барча хом ашёсини, ХХСР иқтисодиётининг асоси бўлган пахта ва пахта маҳсулотларини, мўйна, гилам, тери, жун, уруғликларнинг барча-барчасини РСФСР ихтиёрига бериши керак эди. Бундан ташқари, бошқа давлатлар билан эркин савдо қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилганди. Хоразмнинг иқтисодиёти Россия эҳтиёжига мослаштирилганди.

ХХСР иқтисодиётининг асосини деҳқончилик, чорвачилик, маҳаллий ҳунармандчилик, қисман саноат соҳаси ташкил қи-

⁹⁹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустақилчилиги даврида... – Б. – 215.

¹⁰⁰ ЎЗР МДА, 69-фонд, 1-руйхат. 2-иш. 1-варак ва унинг орқаси.

ларди. Дехкончиликда асосий ўринни пахтачилик, чорвачиликда гўшт, тери ва жун етиштириш ташкил қилган. Мавжуд саноат корхоналари хом ашёга дастлабки ишлов бериш билан кифояланган. Хоразм Республикасида ҳам БХСРдаги каби асосий муаммо ер-сув масаласи эди.

Шунинг учун 1920 йил 23 апрелда бўлган Бутун Хоразм халқ вакилларининг I қурултойида чиқарилган қарорга кўра, хон ва унинг амалдорлари, шунингдек, хоннинг қариндошларига тегишли мол-мулк мусодара қилинди. Натижада мусодара қилинган ерлардан 10 минг десятинаси ерсиз ва кам ерли дехконларга бўлиб берилди¹⁰¹.

Умуман олганда, Хоразмдаги дехкончилик учун ярқли ерлар 400. 000 таноб (166. 000 десятина)ни ташкил қилган¹⁰². Шундан 150. 000 таноб ерга жўхори, 60. 000 таноб ерга буғдой, 100. 000 таноб ерга пахта, 60. 000 таноб ерга шоли ва 30. 000 таноб ерга бошқа экинлар экилган¹⁰³.

1921 йилдаги маълумотларга кўра, ХХСРда 1 танобдан 3 танобгача ери бўлган хўжаликлар 40 % ни, 3 танобдан 5 танобгача ери бўлганлар 25 % ни, 5 танобдан 10 танобгача ери бўлган хўжаликлар 25 % ни, 10 танобдан 20 танобгача ери бўлган хўжаликлар 10 % ни ташкил қилган¹⁰⁴.

Ёш хиваликлар ҳукумати большевиклар кўрсатмаси асосида республикадаги ерларнинг барчасини аста-секинлик билан национализация қилиб, дехконларга бўлиб берган. Масалан, 1922 – 1923 йилларда жами 40. 000 таноб ер дехконларга бўлиб берилди¹⁰⁵.

Мамлакатдаги ерларнинг катта қисми вақфларга тегишли бўлган. Вақф мулклари одатда масжид ва мадрасаларга қа-

¹⁰¹ *Погорельский И. В.* Истории Хивинской Революции в Хорезмской Народной Советской Республики (1917 – 1924 гг.). – Ленинград: 1984. – С. 123.

¹⁰² История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – С. 101.

¹⁰³ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 101.

¹⁰⁴ *Погорельский И. В.* Истории Хивинской Революции в Хорезмской Народной Советской Республики (1917 – 1924 гг.). – Ленинград: 1984. – С. 121.

¹⁰⁵ История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. – Москва: Наука, 1971. – С. 145.

рашли бўлиб, уларга экин майдонларидан ташқари, карвонсарой, тегирмонлар, бозор ва бошқалар кирган. Шунинг учун ҳам большевиклар вақфларга тегишли ерларни иложи борича тезроқ давлат назоратига олиш чораларини кўришган.

Вақф тўғрисидаги масала 1920 йил 30 апрелда бўлган Бутун Хоразм халқ вакилларининг I курултойида¹⁰⁶ ва 1921 йил 23 майда бўлган Бутун Хоразм халқ вакилларининг II курултойида¹⁰⁷ кўриб чиқилган. Ҳар иккала курултой қарорларига кўра вақф мулклари дахлсиз деб эълон қилинган ва вақф мулклари ХХСР Маориф нозирлиги ихтиёрига берилган.

Вақф мулкларининг дахлсизлигини таъминлашда ўша вақтдаги ҳукумат раҳбарларининг хизмати катта. Мисол учун, Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси раиси П. Юсупов Нозирлар Шўроси мажлисларининг бирида шундай деган: «Мен ҳаёт оқинман, вақфлар дахлсиз бўлиб қолади ва улардан келган даромад шарият асосида масжид, мадраса ва муллаларни таъминлашга сарфланади»¹⁰⁸.

Лекин большевиклар вақф мулкларини тугатишга зўр бериб уринишган. Сабаби, вақфларга тегишли ерларнинг катта миқдори суғориладиган ерлар ҳисобланган. Масалан, 1922 йил маълумотларига кўра, ХХСРда вақф ерлар миқдори 471438 танобни ташкил қилган¹⁰⁹. 1924 йилдаги маълумотларга кўра, вақф ерлари 126. 000 танобни ташкил қилган¹¹⁰.

Бу миқдор ўша вақтдаги унумдор ерларнинг тўртдан бир қисми эди. 1923 йил 17 – 20 октябрда Бутун Хоразм халқ вакилларининг IV курултойида ХХСР Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантирилди. Курултойда вақф ерлари умумхалқ мулки деб эълон қилинди.

Курултойнинг вақф тўғрисидаги қарори халқ норозилигини уйғотди. Натижада, 1924 йил 12 апрелдаги Бутун Хоразм

¹⁰⁶ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917 – 1929 йй.). – Тошкент: «Фан», 2009. – Б. 85.

¹⁰⁷ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 103.

¹⁰⁸ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917 – 1929 йй.)... – Б. 84.

¹⁰⁹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917 – 1929 йй.)... – Б. 91.

¹¹⁰ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 305.

Марказий Ижроия Қўмитасининг II сессиясида вақф мулклари қайта тикланди ва улар Маориф нозирлиги ҳузуридаги вақф бўлими томонидан назорат қилинадиган бўлди¹¹¹.

Хоразмда деҳқончилик қадимдан сунъий сугоришга асосланган бўлиб, халқ азал-азалдан ҳашар йўли билан сугориш тармоқларини бунёд қилган ва тозалаш ишларида ҳам бевосита қатнашган. Амударё бўйлаб минглаб чигирларнинг барпо этилиши натижасида жуда кўп жойларга сув чиқарилган. Сугориш тизимини тозалаш ва таъмирлаш ишларига 1920 йилда 50 минг одам иштирок этган бўлса, 1921 йилга келиб бу ишларга 60 минг одам сафарбар этилган¹¹².

1921 йил 23 майдаги Бутун Хоразм халқ вакилларининг II курултойида Ер ишлари нозирлиги ҳузурида Ҳожибой Аминатдинов раислигида Марказий сув бошқармаси тузилди¹¹³. Бошқарманинг ваколатига, ХХСРдаги сугориш тизими, унинг экин ерларига тўғри тақсимланишини назорат қилиш, ариқ ва каналларни тозалаш, аҳолини ҳар йилги қазув ишларига сафарбар этиш кирган.

1922 йилги маълумотларга кўра, 2 млн десятина ерни сугорадиган ёп ва каналлар қазу – ҳашар йўли билан тозаланган. Шунинг билан бирга сугориш системасини машиналаштириш масаласи кўриб чиқилган¹¹⁴.

Умуман олганда, Хоразмда сугориш тизими икки қисмга бўлиниб, каналлар орқали сугориладиган шимолий ва Амударё орқали сув ичувчи жанубий қисмларга бўлинган¹¹⁵. Сугориш вақти апрелдан-октябрь ойигача бўлиб, қолган вақтларда сув дарёга йигилган. Баҳорги юмушларга магистрал каналларни тозалаш, дарё ўзанларини таъмирлаш, кузги юмушларга эса дамба ва тўғонларни тозалаш ишлари кирган¹¹⁶.

¹¹¹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугагилиши (1917 – 1929 йй.)... – Б. 112.

¹¹² Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости... – С. 360.

¹¹³ 50 лет Хорезмской Народной Советской Республики. – Ташкент: «Фан», 1972. – С. 192.

¹¹⁴ «Инкилоб куёши», 1922 йил 5 апрель.

¹¹⁵ ЎЗР МДА. 73- фонд. 1- рўйхат, 8-иш. 4-варак.

¹¹⁶ ЎЗР МДА. 2027- фонд. 1- рўйхат, 26-иш. 4-варак.

1922 йилдаги ариқларни тозалаш ишларига 1921 йилга нисбатан кўп одам иштирок этганлиги учун, ҳашар ишлари 10 кун олдин тугаган. Масалан, 1922 йил мартгача Хоразмдан Хўжайилигача бўлган ҳудудда 120 км ариқ ва каналлар тозаланиб, таъмирланган. Дамбаларни таъмирлаш учун 4500 нафар одам иштирок этган¹¹⁷.

Хоразм деҳқончилигида азалдан асосий эътибор буғдой, шоли, пахта экинларига қаратилган бўлиб, большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг пахтачилик муҳим ўрин тута бошлади. Бундан кўзланган асосий мақсад Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРда пахтачиликни ривожлантириш орқали Россиянинг пахтага бўлган эҳтиёжини Ўрта Осиё республикалари орқали тўла таъминлаш эди.

1921 йил ХХСРда 10 минг десятина ерга пахта экиш мўлжалланган бўлиб, бунга РСФСР, Туркистон АССР орқали уруғлик етказиб беришни ўз зиммасига олган. Лекин бунинг учун ХХСР ҳукумати барча 10 минг десятина ердаги пахта ҳосилини ТАССРга бериши керак эди¹¹⁸. Бунинг эвазига Туркистон ҳукумати ҳар 50 пуд пахта хом ашёсига қуйидагича маҳсулот берган: 2 кетмон, 90 аршин газмол, 6 игна, 40 фунт керосин, 80 кути гугурт, 60 фунт туз, 7 – 8 пуд пахта уруғлиги ва ҳоказо¹¹⁹.

1922 йил 25 июлдаги РСФСР нинг Хоразмдаги махсус вакили ва Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўртасидаги келишувга кўра Хоразм Иқтисодий Кенгаши барча эски пахта ҳосилини Ташқи савдо нозирлиги ихтиёрига топшириши ва нозирлик пахта ҳосилини Москвага жўнатиши керак эди. Шунга кўра, 1921 йилги ҳосилдан 200 минг пуд пахта зудлик билан Марказга жўнатилган¹²⁰.

Демак, кўришиб турибдики, большевиклар пахта толасини бутунлай Марказга ташиб кетишга, ундан сўнг республика халқ хўжалигини пахтачиликка қаратишга ҳаракат қилиш-

¹¹⁷ 50 лет Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 194.

¹¹⁸ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 80.

¹¹⁹ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 81.

¹²⁰ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 116.

ган. Шу мақсадда бошқа деҳқончилик экинлари ўрнига йилдан-йилга кўпроқ пахта экилган.

1922 йил 20 декабрдаги Хоразм Марказий Ижроия Қўмитасининг қарорига кўра республикада етиштирилган пахтадан деҳқонлардан сотиб олиш ишлари Савдо ва ишлаб чиқариш нозирлиги зиммасига юклатилган, нозирлик эса пахтадан фақат Россияга сотган¹²¹.

Пахта хом ашёсини етиштириш, пахта экин майдонларига америка навли пахта экиш, экин майдонларини суғоришни машиналаштириш, пахта эккан деҳқонларга қулайлик яратиш (масалан, пул, уруғлик, озик-овқат маҳсулотлари бериш – *муаллиф*) мамлакат халқ хўжалигини юксалтиришга ёрдам берган. Лекин, пахтачилик ва пахта хом ашёси фақат Марказ манфаати учун хизмат қилган.

Қишлоқ хўжалигини 1917 йилдан олдинга даражага етказиш ва деҳқонларга иқтисодий ёрдам бериш мақсадида 1921 – 1922 йилларда ерсиз ва кам ерли деҳқонларга 6160 ботмон уруғлик чигит, 759 ботмон гуруч, 90 млн сўм пул, шунингдек, арава ва отлар берилган. Хоразм Республикаси деҳқонларига ёрдам бериш учун, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига саноат маҳсулотларини айирбошлайдиган кооперациялар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, 1922 йили умумий капитали 3 млрд сўмни ташкил қилган кредит банкининг очилиши ҳам қишлоқ хўжалигининг юксалишига ёрдам берган¹²².

Кооперациялар деҳқонларга ҳар бир 50 пуд пахта ҳосили учун уруғлик, керосин, кетмон ва 50 минг сўм берган¹²³. Умумий ҳисобда 1921 – 1922 йилги 4000 десятина ердаги пахта ҳосили учун 198. 400. 000 сўм пул, 357120 аршин газмол, 3968 фунт керосин, 317440 қути гугурт, 23808 ғалтак ип, 5952 пуд туз, 7936 дона кетмон, 11904 дона ошланмаган тери ажратилган¹²⁴. Бирок деҳқонлар фақат 97 млн сўм, 95987 аршин газ-

¹²¹ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 176.

¹²² История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 165 – 166.

¹²³ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат, 20-иш, 33-варак.

¹²⁴ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат, 20-иш, 33-варак.

моа, 1549 фунт керосин, 100000 қути гугурт, 6650 та ғалтак-ни олишган, қолган маҳсулотлар ўрнига чойнак ва пиёлалар тарқатилган¹²⁵.

1922 йилдаги маълумотларга кўра, умумий экин майдонларидан пахта экиладиган майдон 10 % ни, жўхори 23 % ни, буғдой 17 % ни ташкил қилган¹²⁶. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида ХХСРдаги пахта экиладиган майдонлар микдори йилдан-йилга кўпайиб борган. Масалан, 1921 – 1922 йилларда пахта экиладиган майдон 4000 десятинани ташкил қилган бўлса, 1923 – 1924 йилларда 18. 000 десятина ерга пахта экилган. Ўстиштирилган пахта ҳосили 1922 йили 250. 000 пудни ташкил қилган бўлса, 1924 йили 800. 000 пуд бўлган¹²⁷.

Хоразм иқтисодиётида иккиламчи ўринни эгаллаган саноат соҳасини маҳаллий хунармандчилик ва аввал қурилган саноат корхоналари ташкил қилган. Республикадаги мавжуд саноат корхоналари большевиклар босқини вақтида вайрон этилган эди. Натижада чет элга саноат маҳсулотлари чиқариш камайиб кетди. ХХСРдаги мавжуд саноат корхоналарини тиклашдан Ёш хиваликлар ҳукумати ҳам, большевиклар ҳам манфаатдор эди. Биринчидан, саноат корхоналари тикланса, у мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатган, иккинчидан, аграр мамлакатдан индустриал мамлакатга айланиш учун замин тайёрланган. Шунинг учун ҳам Ёш хиваликлар мамлакат саноатининг ривожланишидан манфаатдор эдилар.

Большевиклар эса, саноат корхоналарини тиклаш орқали (хусусан, пахта заводларини) пахта хом ашёсини ва хунармандчилик маҳсулотларини мамлакатдан олиб чиқиб кетишни мўлжаллаган. 1920 йил сентябрь-октябрь ойларида хунармандчилик устахоналари ва Россия капиталистларига тегишли корхоналар национализация қилинган¹²⁸. 1920 йилда ХХСРда 11

¹²⁵ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 20-инг, 34 -варак.

¹²⁶ *Погорельский И. В.* Истории Хивинской Революции в Хорезмской Народной Советской Республики (1917 – 1924 гг.). – Ленинград: 1984. – С. 164.

¹²⁷ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб... – Б. 224.

¹²⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб... – Б. 225.

та пахта тозалаш ва 3 та ёғ заводи рўйхатга олинган. Шундан 3 та пахта заводи яркли бўлган¹²⁹.

Пахтачиликка эътибор кучайиши натижасида мавжуд пахта тозалаш ва бошқа саноат корхоналарини таъмирлаш йўлга қўйилган. Натижада, 1923 йилга келиб 6 та пахта тозалаш заводи, 4 та тери заводи, 10 та ғишт заводи ва ёғ заводлари тикланиб, ишга туширилган¹³⁰.

Хунармандчилик устахоналари ҳудудий бўлиб, Қўнғирот жун маҳсулотлари ва балиқчилик, Иляли ва Тошҳовуз гиламлар, Урганч ва Хонқа тери, Хива темир, кийим-кечак, кулолчилик, Питнак қорақўл маҳсулотлари етказиб берган¹³¹. Лекин бу маҳсулотларнинг ҳаммаси ХХСР иқтисодий эҳтиёжларини қондириш учун эмас, балки Марказ эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилган.

Республика иқтисодиётида солиқ тизими алоҳида ўрин касб этган. Чунки, солиқлардан мамлакат бюджетига жуда катта фойда тушган. Хонлик давридаги асосий солиқ турлари солғут ва закот солиқлари ҳисобланган.

Большевиклар республикада солиқ соҳасида синфий ёндашувни амалга ошириб, солиқнинг асосий оғирлигини савдогарлар, судхўрлар ва йирик ер эгалари зиммасига юклашган. Жумладан, 1921 йил 21 июндаги Хоразм ҳукуматининг декретига кўра ягона озик-овқат солиги жорий қилинди¹³². Унга кўра, 10 таноб ерга эга бўлганлар 2 сўм 50 тийин, 10 танобдан кўп ерга эга бўлганлар 3 сўмдан кўп солиқ тўлаган¹³³. Натижада давлат хазинасига 1920 – 1921 йилларда 100 млн сўм маблағ тушган.

Чорвадорлардан олинадиган закот солиги пул билан тўланиб, ҳар бир қўйга Хоразм пул бирлигида 100 минг сўм, от ва туя 500 минг сўм, йирик шохли қорамол 500 минг сўм баҳоланган¹³⁴. Агар 5 та қўйи, 2 та туяси, 2 та оти, 2 та сигири, 2

¹²⁹ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 104.

¹³⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб... – Б. 225.

¹³¹ История Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 182 – 183.

¹³² 50 лет Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 161.

¹³³ ЎзР МДА. 71-фонд. 1-рўйхат. 45-иш. 86- варак.

¹³⁴ 50 лет Хорезмской Народной Советской Республики... – С. 162.

та эшаги бўлса, унда хўжаликлар солиқдан озод этилган. Чунки, закот солиғи 1/40 % миқдорида олинган. Чорва молларига юқори нарх қўйишдан асосий мақсад, хўжаликлар закот солиғини тўламаслик учун ўз чорваларини сотишган ёки мажбурий равишда давлатга топширишган. 1923 йил июнда саноат соҳасидаги солиқлар бир тизимга солиниб, ягона солиқ тизими жорий қилинди¹³⁵. Бунинг натижасида, бир томондан, ХХСР ҳудудига куруклик ва сув орқали ўтган транспорт тизими билан озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни олиб келиш қудай бўлган, иккинчи томондан, большевиклар учун, республика ҳудудидан хом ашё ва табиий бойликларни ташиб кетишни осонлаштирган.

Шу мақсадда транспорт тизимини яхшилаш борасидаги биринчи қадам 1921 йил 24 сентябрда РСФСР, БХСР ва ХХСР республикалари ўртасида шартнома имзоланиши бўлган. Бу шартномага кўра, Амударё флотилиясидаги 1 та шатакчи пароход, 2 та нефт баржаси, 2 та юк баржаси ва 1 та юк пароходи ХХСР ихтиёрига берилди¹³⁶.

1922 йил 10 декабрда Хоразм Марказий Ижроия Қўмитаси Хива ва Чоржўй йўналишида самолёт линиясини ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарган¹³⁷. 1922 йил 16 декабрда эса, Хива шаҳрида аэродром қуриш учун 3 таноб ер ажратиш тўғрисида қарор чиқарилган¹³⁸. Натижада Хива шаҳрида 3 таноб ерга дастлабки аэродром қурилган.

Кўриниб турибдики, транспорт соҳасини ривожлантиришдан иқтисодий соҳа ҳам, сиёсий ва ҳарбий мақсадлар ҳам кўзланган. Чунки ҳаво ва сув транспортини ривожлантириш орқали большевиклар асосан хом ашё ва табиий бойликларни республикадан Марказга кўпроқ олиб кетишни мўлжаллашган. Республиканинг мустақиллик белгиси ва иқтисодиётнинг муҳим таянчларидан бири бу миллий валюта ҳисобланади. Шу

¹³⁵ Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари... – Б. 198.

¹³⁶ ЎзР МДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 31-варак.

¹³⁷ ЎзР МДА, 71-фонд, 1- рўйхат, 25-иш, 300-варак.

¹³⁸ ЎзР МДА, 71-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, 299-варак.

мақсадда, Хоразм Республикаси 1920 йил 11 апрелдап ўзининг қоғоз, ипак ва мис пулларини чиқара бошлади¹³⁹.

1920 йил майда 300.000 сўм, июнда 2.050.000, июлда 4.865.000, августда 8.270.000, сентябрда 9.514.000, октябрда 10.078.000, ноябрда 18.420.000, декабрда 21.626.000 сўм пул зарб қилинган. 1921 йил январда 17.511.000, февралда 24.046.000, мартда 10.210.000, апрелда 271.650.000 сўм пул зарб қилинган¹⁴⁰. Бундан ташқари мамлакатда Жунаидхон томонидан ва РСФСРнинг 1919 йилда зарб қилинган совет пуллари ҳам бу даврда муомалада бўлганлиги учун Хоразм миллий валютаси анча қадрсизланган.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида, 1917 йил Петроградда бўлган Февраль инқилобидан сўнг, ислоҳот ўтказиш талаби билан чиққан янги сиёсий кучлар сифатида Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар ҳаракати намоён бўлди. Натижада, большевикларнинг аввалдан ишлаб чиққан режасига кўра қуролли кўзғолон ёрдамида 1920 йил февраль ва сентябрь ойларида ХХСР ва БХСР ташкил топди. Иккала республикада ҳукумат раҳбарлари Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлардан сайланса-да, республикалардаги сиёсий ва иқтисодий масалаларда РСФСРнинг мухтор вакиллари доимий иш олиб борган ва асосий кўрсатмаларни бериб турган. Натижада, демократик давлат тузишга уринган ҳукумат раҳбарлари ўз вазифасидан четлатилди. Бу ҳолат, хусусан, ХХСРда бир неча марта юз берди. Сиёсий ислоҳотлар билан биргаликда мамлакатда 1921 йилда дастабки маъмурий тузилиш ўтказилди. Лекин бу маъмурий тузилишлар вақти-вақти билан ўзгариб турди. Оқибатда, большевиклар тазйиқи натижасида 1923 йил октябрда ХХСРнинг номи ХССР, 1924 йил сентябрда БХСРнинг номи БССР деб ўзгартирилди.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда эса коммунистик мафкура асосида иш олиб борилиб, биринчи навбатда,

¹³⁹ Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари... – Б. 191.

¹⁴⁰ ЎзР МДА. 71-фонд. 1- рўйхат, 25-иш. 109-варак.

мулкчилик муносабатларига чек қўйилди. Иккала республика билан РСФСР ўртасида савдо ва иқтисодий шартномалар тузилиб, амирлик ва хонлик ҳудудидаги подшо Россиясига тегишли мулклар давлат ихтиёрига ўтказилди. Ерлар, завод ва фабрикалар барча-барчаси давлат тасарруфига олинди, қаттиқ назорат ўрнатилди. Аммо, темир йўл, почта ва телеграф сингари ҳарбий аҳамиятга тегишли бўлган объектлар РСФСР ихтиёрида қолдирилди.

Лекин ҳукумат раҳбарлари мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун қўлдан келганча миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда иш олиб боришга ҳаракат қилишди. Большевиклар билан миллий раҳбар кадрлар ўртасидаги можаролардан бири бу вақф ерларига муносабат масаласи эди. Марказ вақф ерларининг давлат назоратига олиншидан манфаатдор эди. Чунки вақф мулклари диний муассасаларнинг, шунингдек, диний уламоларнинг даромад манбаи ҳисобланган. Вақф мулкларини мусодара қилишдан кўзланган асосий мақсадлардан яна бири «ислом» одатлари ва шариат қоидаларига зарба бериш эди. Шунингдек, вақф мулклари хусусий мулкчиликни ҳам белгилаб берган. Охир-оқибатда вақф ерлари Маориф нозирлиги тасарруфига ўтказилди.

Қишлоқ хўжалигидаги асосий эътибор пахтачиликка қаратилган бўлиб, асосан америка навли пахтани экишга кўпроқ ерлар ажратила бошланди. Натижада, бошқа қишлоқ хўжалик экинлари экиш йилдан-йилга камайиб кетди. Чорвачиликда асосий эътибор иш ҳайвонларини етказиб беришга қаратилиши натижасида аҳолининг гўшт ва сут маҳсулотларига эҳтиёжи ортиб борди, шунингдек, қорақўл тери етказиб бериш камайиб кетди.

Пахта экинларини кўпайтиришдан мақсад Марказ саноатини пахта хом ашёси билан тўлиқ таъминлаш эди. Россиядан саноат маҳсулотларининг кўплаб олиб келиниши натижасида маҳаллий ҳунармандчилик инқирозга юз тутди. Мавжуд саноат

корхоналарининг барчаси пахта саноати учун хизмат қиларди. Ташқи савдони республикалар, аввал фақат РСФСР, сўнгра эса СССР воситачилигида олиб боришга мажбур эди, шунингдек, солиқ соҳасидаги ислохотларда миллий манфаатлар ҳисобга олинмади.

Маҳаллий хунармандчиликка зарба беришдан мақсад ҳам хусусий мулкчиликни йўқотиб, социалистик андозадаги жамиятга ўтиш эди. Натижада, иккала республикадаги иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг барча-барча соҳаларида большевиклар манфаатини кўзлаб ишлар амалга оширилди, бу кейинчалик, Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгандан сўнг ҳам давом этди.

II БОБ. БУХОРО ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШИНИНГ ФАОЛИЯТИ

2. 1. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташқил топиши ва вазифалари

БХСРда сиёсий ҳокимиятни Ёш бухороликлар қўлига олиб берган большевиклар олдида турган навбатдаги вазифа республика иқтисодиётини ҳам Марказдан туриб бошқариш, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда совет андозасидан фойдаланиш, хом ашё ва табиий бойликларнинг Бухородан Марказга ташиб кетилишини таъминлашдан иборат эди. Бухорода демократик давлат тузишга кўмаклашиш ниқоби остида келган большевиклар бу ердаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга араллашиб, уни Россия манфаатларига буриб юборишга ҳаракат қилди.

Совет ҳокимиятининг асосий мақсади хусусий мулкчиликни йўқотишга, хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида, хусусан, халқ хўжалигида раҳбарликни ниҳоятда марказлаштиришга қаратилган эди. Марказ эса, Бухорода юзага келган танг вазиятдан фойдаланиб, унинг иқтисодиётини ўз манфаатига бўйсундириб, хусусан, хўжаликнинг асоси бўлган барча ерларни ёппасига национализация қилиш сиёсатини олиб борди. Большевикларнинг мақсади Россия ва Туркистонда бўлгани каби БХСРда ҳам аввал ҳарбий коммунизм сиёсати, ундан сўнг янги иқтисодий сиёсатга ўтиш ва шу билан аҳолисининг аксарият қисми кишлоқларда яшайдиган мамлакатда социализмнинг иқтисодий негизини яратишга қаратилган эди¹⁴¹.

Шубҳасиз, БХСРда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар большевикларни қониқтирмас эди, айниқса Ф. Хўжаев бошчилигидаги ҳукуматнинг реал мустақилликни қўлга киритишга интилиши Марказ вакиллари ташвишга соларди. Натижада БХСР устидан сиёсий ва иқтисодий назоратни кучайтириш йўли танланди.

¹⁴¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб... – Б. 235.

Совет ҳукумати инқирозли аҳволдан чиқишнинг бирдан-бир тўғри йўли иқтисодиётни бир жойдан – Марказдан туриб бошқариш ва тақсимотни бир жойдан амалга ошириш керак деган масалани ўртага ташлади. Шунинг учун мамлакат иқтисодиёти устидан назоратни кучайтириш мақсадида БХСРда ҳам, Туркистон АССР тажрибасидан келиб чиқиб, Иқтисодий Кенгаш ташкил қилинди.

Маълумки, Туркистон Иқтисодий Кенгаши 1921 йил февралда ташкил этилган бўлиб, у қуйидаги таркибий қисмлардан таркиб топган: 1. Котибият. 2. Туркистон режа кўмитаси. 3. Тақсимот комиссариати. 4. Илмий институт. 5. Нашриёт.

Туркистон Иқтисодий Кенгашига қуйидаги вазифалар юклатилган:

а) барча иқтисодий комиссарликлар фаолиятини бошқариш;
б) РСФСР Меҳнат ва Мудофаа кенгаши директивалари ва топшириқларининг ТАССР халқ комиссарликлари ва РСФСР халқ комиссарликлари вакиллари томонидан бажарилишини кузатиш;

в) халқ хўжалиги қурилишида совет ҳукуматининг барча идоралари ишини мувофиқлаштириш;

г) РСФСРнинг ягона халқ хўжалик режаси асосида Туркистон АССРнинг умумий режасини ишлаб чиқиш билан бирга, Туркистон Иқтисодий Кенгаши ва РСФСРнинг тегишли идоралари томонидан ишлаб чиқилган дастур ва режаларини мувофиқлаштириш¹⁴².

Туркистон Иқтисодий Кенгаши раиси Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси томонидан тасдиқланиб, Халқ Комиссарлари Совети раисининг биринчи ўринбосари ҳисобланарди. Туркистон Иқтисодий Кенгаши раиси этиб Н. А. Паскуцкий, ўринбосарлар қилиб эса А. Асаткин ва Шерғозиёвлар тайинланди. Туркистон Иқтисодий Кенгаши таркибий тузилмасини Туркистон АССР таркибидаги вилоятлар: Фарғона, Самарқанд,

¹⁴² Ҳайдаров И. Ўзбекистонда иқтисодий кенгашлар фаолияти (1917 – 1934). – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2008. – Б. 25.

Сирдарё, Туркман, Еттисув ва Амударё вилоят иқтисодий кенгашлари ташкил қилган¹⁴³.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши 1921 йил 12 мартда ўз фаолиятини бошлаган¹⁴⁴. Кенгаш раиси этиб таникли арбоб Мухитдин Мансуров тайинланган. М. Мансуров таникли давлат арбоби Абдулқодир Мухитдиновнинг отаси бўлган. 1921 йил 9 майда Бухоро Иқтисодий Кенгаши қайта тузилиб, қуйидаги бўлимлардан иборат бўлган¹⁴⁵: 1) бошқарув; 2) ишлаб чиқариш; 3) савдо; 4) озиқ-овқат; 5) пахтачилик; 6) транспорт; 7) ҳарбий; 8) молиявий¹⁴⁶.

Бошқарув бўлими раис, унинг икки ўринбосари ва беш нафар аъзолардан иборат бўлган. Юқорида кайд этилган бўлимлар орқали Бухоро Иқтисодий Кенгаши мамлакат иқтисодиёти устидан тўлиқ назоратни ўз қўлига олган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши ташаббуси билан 1921 йил 20 ноябрда РСФСР Савдо халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги вакили Николай Давидович Залсманов ва БХСР Савдо ва ишлаб чиқариш ноziри Мирзо Абдулқодир Мухитдинов ўртасида савдо битими тузилган¹⁴⁷. Битимга мувофиқ, Бухоро ҳукумати Ғарбий Европа бозорларига РСФСР воситачилигида 200 минг дона қорақўл тери сотган. РСФСР ҳукумати қорақўл тери учун 200 минг сўм олтин пулда аванс берган, шунингдек, БХСР ҳукумати учун керакли бўлган бошқа маҳсулотларни етказиб беришни ўз зиммасига олган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши аҳолидан пахта хом ашёсини сотиб олиш учун ташкил этилган «Бухтекстиль» фабрикаси устидан ҳам умумий назорат ўрнатган. Фабриканинг пахта қабул қиладиган пунктлари Хатирчи, Қалла, Кармана, Янгиқўрғон, Гиждувон, Вобкент, Эски Бухоро, Лақлақа, Когон,

¹⁴³ Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 йй.). – Тошкент: «Университет», 2002. – Б. 94 – 95.

¹⁴⁴ ЎЗР МДА. 53-фонд, 2- рўйхат, 16-иш, 25-варак.

¹⁴⁵ ЎЗР МДА. 53-фонд, 2- рўйхат, 10-иш, 60-варак.

¹⁴⁶ ЎЗР МДА. 53-фонд, 2- рўйхат, 10-иш, 60-варак.

¹⁴⁷ ЎЗР МДА. 53-фонд, 2- рўйхат, 16-иш, 102-варак.

Чоржўй, Карки, Термиз ва Шерободда очилган. Ушбу пунктлар 1921 йилда аҳолидан маҳаллий пахта хом ашёсини 225. 000 пуд, америка навли пахта хом ашёсини 57. 000 пуд, жами 282. 000 пуд пахта ҳосилини қабул қилган¹⁴⁸.

Демак, кўриниб турибдики, Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРдаги иқтисодий ислохотларда асосий кўрсатмаларни Марказ манфаатларидан келиб чиқиб амалга оширган. Шунингдек, мамлакат иқтисодиётининг тараққиёти учун ҳам айрим ишларни қилган.

Лекин большевиклар бу билан қаноатланмасдан, Ўрта Осиё республикалари иқтисодиётини умумийлаштириш ва улар иқтисодиёти устидан умумий назоратни ўрнатиш мақсадида 1923 йил 5 – 9 мартда Тошкентда Туркистон, Бухоро, Хоразм Республикаларининг биринчи иқтисодий конференциясини чақирган. Мазкур конференциянинг 1923 йил 9 мартдаги охириги мажлисида учта республикани иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш тўғрисида қарор қабул қилиниб, Тошкентда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (СЭС) ташкил қилинди¹⁴⁹.

1923 йил 30 июнда БХСР ҳукумати Туркистон, Бухоро, Хоразм Республикаларининг биринчи иқтисодий конференцияси (1923 йил 5 – 9 март) қарорларидан келиб чиқиб, Бухоро Меҳнат ва мудофаа кенгашини Бухоро Иқтисодий Кенгашига қайта айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу ҳақда БХСР ҳукумати қарорида шундай дейилади: «1923 йил 5 – 9 мартдаги Ўрта Осиё республикалари иқтисодий конференцияси қарорига кўра БХСР Халқ Нозирлар Шўроси ҳузурида Бухоро Иқтисодий Кенгаши қайта ташкил қилинсин»¹⁵⁰.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг умумий мақсад ва вазифаларига куйидагилар кирган:

1. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ҳузурида

¹⁴⁸ ЎЗР МДА. 53-фонд, 2-рўйхат, 17-иш, 69-варақ.

¹⁴⁹ Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917 – 1924 йй.)... – Б. 74.

¹⁵⁰ ЎЗР МДА. 2027-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 63-варақ.

халқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотлар устидан умумий назорат ўрнатувчи олий орган ҳисобланади¹⁵¹.

2. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРнинг Олий хўжалик органи бўлиб, ўз фаолияти тўғрисида Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ва Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасига ҳисобот беради.

3. Бухоро Иқтисодий Кенгаши қарорларининг бажарилиши БХСРдаги барча муассасаларга тегишли бўлиб, уларнинг бажарилиши Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан назорат қилинади.

4. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСР ҳудудида ягона хўжалик режаларини тадбиқ этишда, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари ва БХСР билан СССР, ТАССР ва ХХСР ўртасида тузилган шартнома ва келишувлар асосида амалга оширади¹⁵².

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари маҳаллий шароитга тўғри келмаса, Бухоро Иқтисодий Кенгаши, Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси билан келишган ҳолда, унинг ижросини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлган.

Кўриниб турибдики, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридага Олий хўжалик органи ҳисобланиб, БХСР ҳудудида ўтказиладиган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ҳал қилувчи овозга эга бўлган. Албатта, бу ислохотлар Марказ ва унинг Ўрта Осиёдаги таянчи бўлган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига мувофиқ олиб берилган. Мисол тариқасида, 1923 йил 24 ноябрда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида кўрилган масалалардан бири вақф бошқармасининг молиявий фаолиятини текшириш борасида тўхталиб ўтилган. Мажлис қуйидагича қарор чиқарган: Раҳмат Рафиқов, Қори Йўлдош Пўлатов ва Мусажоновларни вақф бошқармаси чиқимларини текшириш, кейинги молиявий ишлар лойиҳасини кўриб чиқиш, ҳар қандай сабабларга кўра вақф бошқармаларига марказ ёки жойларда

¹⁵¹ ЎзР МДА. 49-фонд. 1-рўйхат. 1-иш. 13-варак.

¹⁵² ЎзР МДА. 49-фонд. 1-рўйхат. 1-иш. 13-варак.

кассаларга эга бўлмаслик, барча маблағларни марказий банкда сақлаш топширилган. Чунки вақф ерлари бошқаруви Маориф нозирлигига юклатилган эди. Советлар вақфлардан тушадиган фойдани ўз назоратларига олишни мўлжаллаган.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг тузилиши қуйидагича бўлган¹⁵³:

а) Бухоро Иқтисодий Кенгашига раис раҳбарлик қилган, у ўз навбатида Марказий Ижроия Қўмитаси кўрсатмасига кўра Халқ Нозирлар Шўроси раисининг ўринбосари ҳисобланган;

б) Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг вакили раис ўринбосари бўлган;

в) Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра, Давлат режа қўмитасидан бир вакил унга кирган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаш қуйидаги бўлимлардан ташкил топган:

1. Савдо ва ишлаб чиқариш қўмитаси.
2. Ер ишлари қўмитаси.
3. Ички ишлар қўмитаси.
4. Давлат назорат қўмитаси.
5. Молия қўмитаси¹⁵⁴.

Шунингдек, СССР халқ комиссарликларининг жойлардаги вакиллари ўз ваколат доирасига кўра Иқтисодий Кенгаш мажлисида қатнашиш, маслаҳат кенгаши таркибига кириш ҳуқуқига эга бўлган. 1923 йили Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси Абдулқодир Муҳитдинов¹⁵⁵, 1924 йилда Гайсинский бўлган. 1922 йил сентябрдан 1923 йил январгача Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўрнида Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши ташкил қилиниб, унда А. Фитрат раис вазифасини бажарган. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси, унинг ўринбосари, Давлат режа қўмитаси ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши вакиллари биргаликда Иқтисодий Кенгаш Хайъатини ташкил қилган.

¹⁵³ ЎзР МДА. 49-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 14-варак.

¹⁵⁴ История Бухарской Народной Советской Республики... – С. 374.

¹⁵⁵ Бухоро вилоят давлат архиви (Бухоро ВДА), 36-фонд, 1-руйхат, 13-иш, 131-варак.

Ушбу ҳайъат кундалик ва фавқулодда масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши хўжалик ва маъмурий-бошқарув соҳаларидаги ислохотларда иқтисодиёт нозирликлари ва бошқармалар, кези келганда, бошқа нозирликлар, ҳатто давлат назорати, ички ишлар нозирлиги фаолиятидан ҳам фойдаланган. Жумладан, 1923 йил 1 январдан иш бошлаган Рус-Бухоро пахтачилик ширкати¹⁵⁶ ҳам Бухоро Иқтисодий Кенгашига ҳисобот бериб турган.

Рус-Бухоро пахтачилик ширкати БХСРдаги пахтачиликни юксалтириш мақсадида ташкил қилинган бўлиб, биринчи навбатда пахта экишни тўғри йўлга қўйиш, уни деҳқонлардан сотиб олиш, хом ашёни Марказга етказиб бериш, пахтакор деҳқонларга агрономлик ёрдамини бериш, уруғликни саралаш, сувдан фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш, ирригация тизимини яхшилашдан иборат бўлган. Умуман олганда, БХСРдаги пахтачилик устидан Марказнинг умумий назоратини ўрнатиш бўлган.

Ширкат муассислари Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ва РСФСР Бош пахта қўмитаси ҳисобланган. Ширкатнинг асосий маблағи бир ярим миллион олтин рублда бўлиб, 10 та пайчилик ширкатига бўлинган. Маблагнинг 750 минг рубли Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ва 750 минг рубли РСФСР Бош пахта қўмитаси фондидан ажратилган¹⁵⁷.

Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ширкатга БХСР ҳудудидаги барча пахта тозалаш ва ёғ заводларини беш йил муддатга ишлатиш учун берган. Муддат тугагач, ширкат заводларни тўлиқ таъмирлаши ва яроқли ҳолда Бухоро ҳукуматида топшириши керак бўлган.

Ширкат бошқарувида 4 та директор бўлиб, Бухоро Халқ Нозирлар Шўросидан ва РСФСР Бош пахта қўмитасидан иккитадан номзод белгиланган. Раис этиб А. С. Гуревич, ўринбосар

¹⁵⁶ ЎзР МДА, 75-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-варак.

¹⁵⁷ ЎзР МДА, 75-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-варак.

этиб Ратнер тайинланган (иккаласи ҳам РСФСР Бош пахта кўмитаси вакили)¹⁵⁸.

Ширкатнинг бутун фаолиятига раислар ва ўринбосарлар раҳбарлик қилган бўлиб, мажлислар бир ойда бир марта, ширкатнинг барча аъзолари иштирокида бўлиб ўтган. Ширкат ташкил топгач, ташкилотчилар маблагнинг учдан бир қисмини дарҳол ажратиши керак бўлган, қолган қисми низом бўйича ажратилган. Ширкат низомини махсус комиссия ширкат фаолият бошлагандан сўнг икки ҳафта ичида ишлаб чиқиши керак бўлган.

Ширкат фаолиятига тўхталадиган бўлсак, 1923 йил 20 октябрда бўлган навбатдаги ширкат мажлисида ўша йилнинг 1 февралидан то 15 октябригача қилинган ишлар борасида ҳисобот берилган. Унга кўра, биринчи навбатда, ўтган йилги сотилмай қолган пахта ҳосили ширкат томонидан сотиб олинган, уруглик ажратилган ва нон танқис ҳудудларга нон тарқатиш йўлга қўйилган.

Экин ишлари тугагач, ширкат идораси статистик маълумотларга таяниб, экин майдонларининг 1923 – 1924 йилги режасини кўриб чиққан. Мўлжалланган ҳосилнинг миқдоридан келиб чиқиб, ширкат учта заводни таъмирлаши ва Қоракўл станциясида битта янги пахта тозалаш заводи қуриши керак бўлган¹⁵⁹.

1923 – 1924 йилги хўжалик режасига кўра, БХСРдаги умумий пахта экиладиган майдон 80. 000 танобни ташкил қилган. Ҳисоб-китобларга кўра, ҳар бир танобдан 20 пуд пахта ҳосили олинган, шундан умумий ҳосил миқдори 1. 600. 000 пудни ташкил қилган. Ундан ташқари деҳқонларнинг қўлида ўтган йилги сотилмай қолган 200. 000 пуд пахта ва бошқа ташкилот ва муассасалар томонидан сотиб олинган ва қайта ишланмаган ҳосил 200. 000 пуд пахтани ташкил қилган¹⁶⁰. Шундай қилиб, 1923 – 1924 хўжалик йилида 2 миллион пуд пахта ҳосили оли-

¹⁵⁸ ЎЗР МДА, 75-фонд, 1-руйҳат, 1-иш, 1-варак.

¹⁵⁹ ЎЗР МДА, 75-фонд, 1-руйҳат, 1-иш, 1-варакнинг орқаси.

¹⁶⁰ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйҳат, 48-иш, 40-варак.

ниб, ундан 500 минг пуд тола олиш мўлжалланган. Юқоридаги толани олиш учун 6 та пахта тозалаш заводи керак бўлган. Ширкат тасарруфида 4 та пахта тозалаш заводи бўлиб, БХСР ишлаб чиқариш бўлими тасарруфидаги 2 та завод ҳам тола олишда ширкатга ёрдам берган¹⁶¹.

1923 йил 15 октябрғача ширкат ўтган йилги маҳаллий пахта ҳосилидан 71. 682 пуд, бу йилги пахта ҳосилидан 71. 274 пуд, америка навли пахта ҳосилидан 1634 пуд харид қилинган. Бундан ташқари ўтган йилги толадан 30. 533 пуд, бу йилги толадан 1500 пуд, америка навли пахта толасидан 500 пуд, қўлда ишланган пахта толасидан 104 пуд харид қилинган. Сотиб олинган ҳосилдан 52. 192 пуд пахта толаси дарҳол Москвага жўнатилган ва ҳар бир пудга 3 рублдан ҳақ тўланган¹⁶².

Рус-Бухоро пахтачилик ширкати БХСРда пахтадан юқори ва сифатли ҳосил олиш учун аввало америка навли пахта етиштиришни кўпайтириш чораларини кўриб чиққан, чунки америка навли пахта маҳаллий пахтадан ўзининг сифати билан ажралиб турган. БХСРда доимий равишда америка навли пахта етиштириш учун аввало сувдан фойдаланишни тўғри йўлга кўйиш керак эди. Бунинг учун биринчи навбатда Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Зарафшон дарёсининг сувини тўғри тақсимлаш ва магистрал каналларни таъмирлаш керак бўлган, чунки Самарқанддан олинган сувлар кўзланган манзилга етиб бормаган.

Ширкат америка навли пахта экиладиган майдонларни кўпайтириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириши керак эди:

а) Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги сув масаласини ҳал қилиш, ўз навбатида БХСР ҳудудидаги барча ирригация тизимини таъмирлаш;

б) ТАССРдан ўрнак олиб, америка навли пахта эккан деҳқонларни солиқлардан озод қилиш;

¹⁶¹ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 48-иш, 40- варақ.

¹⁶² ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 48а-иш, 35-варақ.

в) ТАССР ҳукумати билан энг сифатли америка навли пахта уруғини етказиб бериш борасида битим тузиш ва уруғни 1924 йил февраль ойининг бошларига қадар етказишни таъминлаш¹⁶³.

Мавжуд режага кўра, туманларнинг имкониятларини ҳисобга олиб, америка навли уруғ куйидагича тақсимланган:

1) Зирабулоққа 5 минг пуд,	6) Чоржўйга 5 минг пуд,
2) Карманага 4 минг пуд,	7) Каркига 1 минг пуд,
3) Когонга 2 минг пуд,	8) Зиёвуддинга 4 минг пуд,
4) Қизилтепага 3 минг пуд,	9) Шаҳрисабзга 1 минг пуд,
5) Термизга 2 минг пуд,	10) Саройга 1 минг пуд.

Ҳаммаси бўлиб, 27 минг пуд уруғ жўнатилиб, 28 – 30 минг таноб ерга пахта уруғи (чигит) экиш ҳисобга олинса, 400 минг пуд пахта хом ашёси олиш кўзда тутилган¹⁶⁴.

Шу тариқа америка навли пахта етиштиришни кўпайтириш орқали Марказ пахта хом ашёсига бўлган талабни республикалар ҳисобидан қондиришни мўлжаллаган.

Ширкат ўз навбатида бўш ётган ерларни ўзлаштириш борасида ҳам бир қатор ишларни амалга оширган. Жумладан, 1923 – 1924 йилги режада Чоржўй, Фороб ва Кармана туманларидаги қаровсиз ётган минг десятина ерга экин экиш кўзда тутилган. Карманадан 14 верст узокликда Зарафшон дарёси бўйида хусусий тадбиркорлар томонидан сув чиқарувчи иншоот қурилган бўлиб, у 1400 таноб ерни сугорган. Кейинчалик у қаровсиз қолиши натижасида ишдан чиққан. Ширкат иншоотни таъмирлашни ўз зиммасига олган, натижада ўша ҳудудлардаги деҳқонларга бир қатор енгилликлар яратилган.

Амударё бўйидаги Чоржўй ва Фороб туманлари ҳудудида жуда кўп ўзлаштирилмаган ерлар мавжуд бўлиб, у ерга сув чиқариш бирмунча осон бўлган. Ширкат бу ерларда ариқлар казиб сув чиқарган, натижада янги очилган ерлар чорикорлар-

¹⁶³ ЎзР МДА. 53-фонд. 1-руйхат, 48а-иш. 38-варақ.

¹⁶⁴ ЎзР МДА. 53-фонд. 1-руйхат, 48а-иш. 38-варақ.

га фойдаланишга топширилган. Бу ерларга кўпроқ пахта экилган¹⁶⁵.

Бундан ташқари пахтакорларни америка навли пахта экишга жалб қилиш мақсадида уларга Қишлоқ хўжалик банки орқали имтиёзли кредитлар бериш йўлга қўйилган. Шунингдек, ширкат ирригация тизимини яхшилаш мақсадида насослар орқали пахта экин майдонларини суғоришни йўлга қўйиши керак эди. 1924 йил 30 августда бўлган ширкатнинг навбатдаги мажлисида пахтачилик туманларидаги деҳқонларга нон фонди орқали пахта мавсумида арзон нон билан таъминлаш масаласи кўрилган. Бу иш ширкатнинг савдо бўлими зиммасига юклатилиб, 1 рубл 20 тийиндан ғалла етказиб бериш кўзда тутилган. Чунки пахта мавсумида ғалланинг нархи ошиб кетган. Ундан кейинги масала деҳқонларга ёғ ва ун каби маҳсулотлар етказиб бериш учун арзон нархларда савдо қилувчи дўконлар очиш кўзда тутилган¹⁶⁶.

1924 йил 15 майда Бухоро Савдо ва саноат нозирлигидан Абдусатторов билан Рус-Бухоро пахтачилик ширкатидан Моисей Гейлиг ўртасида шартнома имзоланган. Шартномага кўра, Савдо ва саноат нозирлиги Рус-Бухоро пахтачилик ширкати-га Эски Бухорода Имом дарвозаси ёнидаги 2-Давлат тери заводи-ни 5 йил муддатга имтиёзли шартларга ижарага бериш кўзда тутилган. Ижара муддатини узайтириш учун муддат тугашидан 6 ой олдин ширкат нозирликка ариза билан мурожаат қилиши керак эди. Ширкат ҳар йили нозирликка 5 минг рубл ижара ҳақи тўлаган¹⁶⁷.

Демак, юкоридагилардан кўриниб турибдики, Рус-Бухоро пахтачилик ширкати БХСРдаги пахтачиликни юксалтириш, уни Марказ манфаатларига бўйсундириш, етиштирилган барча пахта хом ашёсини Марказга етказиб бериши керак эди, унинг бажарилишини Бухоро Иқтисодий Кенгаши назорат қилиб турган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши режа ва ҳисоб-китоб

¹⁶⁵ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 39-варак.

¹⁶⁶ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 52-иш, 151-варак.

¹⁶⁷ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 103-варак.

материалларини ишлаб чиқиш учун ўз ҳузурда Давлат режа кўмитасини тузган. Давлат режа кўмитаси Бухоро Иқтисодий Кенгаши кўрсатмасига кўра фаолият олиб борган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши Ўрта Осиё республикалари иқтисодий конференцияси қарорига кўра, жойларда хўжалик бўлимлари ижроия кўмиталари, иқтисодий нозирликлар ва иқтисодий кенгаш идоралари фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлик қилиш учун вилоят иқтисодий кенгашларини ташкил қилган¹⁶⁸.

Бу масала 1923 йил 15 августдаги Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида кўрилган. Унда вилоят иқтисодий кенгашларининг тузилиши, таркиби, мақсад ва вазифалари белгилаб берилган. Иқтисодий Кенгаш таркиби беш кишидан иборат бўлган ва улар қуйидаги вазифаларни бажарган: 1) вилоят ижроия комитетининг раиси ёки унинг ўринбосари – кенгаш раиси сифатида; 2) вилоят партия кўмитасидан вакил; 3) молия инспекциясидан вакил; 4) Давлат режа кўмитасидан вакил; 5) ҳал қилувчи овозга эга бўлган вилоят статистика бўлиmidан вакил – у ўз навбатида техник инспектор вазифасини бажарган¹⁶⁹.

Вилоят иқтисодий кенгашлари вазифасига қуйидагилар кирган:

1) барча маҳаллий идораларнинг ҳар ярим ойлик ҳисоботларини тўплаш, уларнинг фаолиятини текшириш;

2) идоралардан олинган маълумотларни ҳар ойнинг 8-кунига қадар қуйидаги тартибда Бухоро Иқтисодий Кенгашига жўнатиш:

а) вилоятдаги барча идоралар ишчи-ходимларининг рўйхати;

б) умумдавлат солиқ ва йигимларнинг ҳисоботи;

в) аҳолидан йиғиб олинган солиқлар миқдори;

г) вилоятдаги маҳаллий идоралар томонидан ишлатилган пул маблағлари;

¹⁶⁸ ЎзР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 14-варак.

¹⁶⁹ ЎзР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 115-варак.

д) вилоят ва туманларда фаолият кўрсатувчи кредит ширкатлари;

е) вилоят қишлоқ хўжалиги ҳақида умумий маълумот, яъни ўтган ойдаги ҳосил йиғими борасидаги қилинган ишлар, зарур озиқ-овқатларнинг нархи, ерларни ижарага бериш ҳақидаги битимлар, мавжуд ишчи кучи ҳақида, аҳолининг чорва моллари билан таъминланганлиги, иш хайвонларининг нархи, уларнинг касалланиши ва унинг олдини олишга қарши чора-тадбирлар;

ж) ўтган ойдаги ирригация тизимининг ҳолати ва экинларни сув билан таъминлаш;

з) вилоятдаги давлатга қарашли ёки шахсий корхоналар сони (кимга қарашли, қайси ҳудудда ёки нима ишлаб чиқаради);

и) бозорлар тўғрисида умумий маълумот, қайси бозорларда савдо ҳар куни бўлади, қайси маҳсулотга талаб катта, қайси маҳсулот сотилмайди ва унинг сабаблари;

к) аҳолининг ҳозирги эҳтиёжи, порахўрлик ҳақидаги аризалар;

л) умуман олганда, вилоят хўжалик ҳаётига доир барча маълумотлар¹⁷⁰.

Демак, вилоят иқтисодий кенгашларини тузишдан асосий мақсад республика қуйи бўғинларидаги барча соҳаларда бошқарувни қўлга олиш бўлган. Шунинг учун ҳам вилоят иқтисодий кенгашлари раислари ўз ваколатларидан келиб чиқиб хўжалик ҳаётидаги барча соҳалар борасида маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига етказиб турган.

Такдим этилган маълумотлар учун вилоят иқтисодий кенгаши раиси жавобгарликни ўз бўйнига олади. Вилоят иқтисодий кенгаши яна Бухоро Иқтисодий Кенгашига ярим йиллик ҳисоботни қуйидаги тартибда такдим этиши керак бўлган:

I. Қишлоқ хўжалигида:

1) экин майдонларининг миқдори: а) солиқ идоралари маълумотига кўра; б) бошқа манбалар (масалан, сув хўжалиги маълумотига кўра);

¹⁷⁰ ЎЗР МДА, 49- фонд, 1-руйхат, 5-иш, 102-варак ва унинг оркаси.

- 2) вақф ерларининг майдони, жойлашган ҳудуди, даромади;
- 3) чорва микдори (майда ва йирик шохли қорамоллар, отлар, туялар ва ҳ. к.)¹⁷¹.

II. Саноат ишлаб чиқариш соҳасида:

- 1) мавжуд корхоналар сони, қайси давлат органи тасарруфида, жойлашган ҳудуди, асбоб-ускуналари, ижарага берилганлиги ва ҳ. к.;
 - 2) шахсий корхоналари сони: а) йирик фабрика ва заводлар;
- б) майда корхоналар; в) ҳунармандчилик артеллари¹⁷².

III. Савдо соҳасида:

бозорларнинг жойлашган ҳудуди, сони ва бозор кунлари ҳақида;

- а) солиқ идоралари маълумотига кўра;
- б) бошқа манбалардан.

IV. Молия ва солиқ соҳасида:

барча турдаги давлат ва маҳаллий солиқ ҳамда йиғимларнинг ярим йиллик ҳисоботи;

- а) туманларда; б) вилоятларда (смета бўйича)¹⁷³.

V. Бошқарув идоралари соҳасида:

вилоят ва туман ижроия кўмиталари таркиби;

- а) раҳбар ходимларнинг партияга аъзо ёки аъзо эмаслиги; б) идора ходимларининг сони (лавозими бўйича); в) милиционерлар сони (отлиқ ва пиёдалар)¹⁷⁴.

VI. Соғлиқни сақлаш соҳасида:

- а) туманлардаги даволаш муассасаларининг сони ва жойлашган ўрни, врачлар сони, асбоб-ускуналар, каравотлар сони;
- б) вилоятдаги касалликлар варақаси, касалхонадаги беморлар сони ва бошқалар.

VII. Суд соҳасида:

суд идораларининг сони ва жойлашуви, халқ судлари, қозилликлар, терговчилар, прокурорлар.

¹⁷¹ ЎЗР МДА. 49- фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 104-варақ.

¹⁷² ЎЗР МДА. 49- фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 104-варақ.

¹⁷³ ЎЗР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 105-варақнинг орқаси.

¹⁷⁴ ЎЗР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 115-варақнинг орқаси.

VIII. Халқ таълими соҳасида:

туманлардаги мактаблар сони (бошланғич ва ўрта мактаблар). Бундан ташқари ҳар бир миллат мактаблари сони, масалан, ўзбек, тожик, туркман мактаблари ва ҳ. к.

Шунингдек, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб кетиши ва келиши (қаерга ва нима сабабдан) ҳамда вилоятнинг ҳозирги хўжалик ва молиявий аҳволи ҳақида маълумотлар¹⁷⁵.

Тақдим этилган ярим йиллик ҳисобот бўйича жавобгар шахс вилоят иқтисодий кенгаши раиси ҳисобланади. Ҳисобот жорий йилнинг 1 ноябригача берилиши кўзда тутилган.

Кўриниб турибдики, вилоят иқтисодий кенгашлари ҳам Бухоро Халқ Совет Республикаси хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги ислоҳотларни амалга оширишда энг қуйи орган ҳисобланган. Вилоят иқтисодий кенгаши ўзига юклатилган вазифалардан келиб чиқиб, барча тўпланган маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига тақдим этган. Бундан ташқари, Бухоро Иқтисодий Кенгаши вилоят иқтисодий кенгашлари каби маҳаллий идоралар устидан умумий назоратни ўз қўлига олган. Мисол тариқасида, 1924 йил ёзида Бухоро Иқтисодий Кенгаши вилоят, туман ижроия қўмиталари раисларига мурожаат қилиб, ушр ва закот солиқлари йиғимини ўз вақтида тугатишни талаб қилган ҳамда унинг назоратини вилоят иқтисодий кенгашларига юклатилиши тўғрисида қарор чиқарган¹⁷⁶.

Кармана вилоят иқтисодий кенгашининг Бухоро Иқтисодий Кенгашига 1924 йил 15 августда юборган ҳисоботини кўриб чиқадиган бўлсак, умумий экин экиладиган ерлардан пахта майдонлари 20%, ғалла экиладиган майдонлар 35%, моллар учун ем-хашак экилган майдонлар 15% бўлиб, қолган 35% майдонга кунжут, жўхори ва бошқа экинлар экилган¹⁷⁷. Вилоятда ҳунармандчилик турларидан газмол тўкиш, кулолчилик ва темирчилик билан шуғулланилган.

¹⁷⁵ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 5-иш, 103-варак.

¹⁷⁶ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 11-варак.

¹⁷⁷ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-руйхат, 107-иш, 1-варак.

Бухоро савдо-тижорат бўлими томонидан 3334 та қоракўл тери, 2440 пуд жун, 2500 дона тери тўпланган. Кармана вилояти иқтисодий кенгаши ташкил этилгунга қадар бозорлардан фойдаланганлик учун бир ойда 1200 сўм тушган, кейин эса 3200 сўм йигилган, Хатирчи ва Зиёвуддин туманларидаги бозорлардан олдин 2400 сўм тушган, кейин эса 3730 сўм йигилган¹⁷⁸.

Вилоятда битта пахта тозалаш заводи мавжуд бўлиб, у Давлат пахта кўмитасига бўйсунган, почта-телеграф алоқаси вилоятда мавжуд бўлмаган, фақат ҳарбий телеграф линияси бўлган. Кармана вилоятидаги хабарлар марказга (пойтахт Бухорога) кийинчилик билан етиб келган¹⁷⁹.

Чоржўйдаги вилоят иқтисодий кенгаши 1922 йил 25 октябрда ташкил этилган бўлиб, 1923 йилдаги маълумотларга кўра, вилоятда 318700 таноб ер бўлган. Шундан 17000 таноб ер богдорчиликка ажратилган, яроқсиз ерлар 15400 танобни ташкил қилган, галла экилган ерлар 99000 таноб, арпа 18000 таноб, тарик 42000 таноб, жўхори 38000 таноб, мош 10000 таноб, кунгабоқар 21000 таноб, пахта 1300 таноб, гуруч 23000 таноб, полиз экинлари 33000 таноб ва бошқа экинлар 12000 танобни ташкил қилган¹⁸⁰.

Чорва сони эса Чоржўй вилоятида қуйидагича бўлган: туялар 5800, қорамол 25600, қоракўл қўйлар 17400, қозоқи қўйлар 13800, эчкилар 42000 бош бўлиб, умумий сони 408. 800 бош чорва моллари бўлган¹⁸¹.

Пахтачиликни юксалтириш мақсадида Чоржўй вилоят иқтисодий кенгаши томонидан 12 та кишлоқ хўжалик кредит ширкатлари ташкил қилиш мўлжалланган. Бунинг учун давлат томонидан 601000 сўм ажратилган¹⁸².

¹⁷⁸ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 107-иш, 2-варак.

¹⁷⁹ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 107-иш, 3-варак.

¹⁸⁰ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 108-иш, 134-варак.

¹⁸¹ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-рўйхат, 108-иш, 134-варак.

¹⁸² Бухоро ВДА 36- фонд, 1-рўйхат, 108- иш, 135-варак.

Умуман олганда, БХСР вилоятларида чорва қуйидагича таксимланган:

а) Шарқий Бухорода отлар 8500 бош, туялар 500 бош, қорамол 42600 бош, қозоқи қўйлар 88000 бош, эчкилар 32000 бош, эшаклар 2800 та, жами 174. 400 бош;

б) Ғузорда отлар 12400 бош, туялар 400 бош, қорамол 38200 бош, қоракўл қўйлар 18000 бош, қозоқи қўйлар 140000 бош, эчкилар 86000 бош, эшаклар 8100 та, жами 303.100 бош¹⁸³;

в) Кўлобда отлар 11700 бош, туялар 1100 бош, қорамол 25600 бош, қоракўл қўйлар 17400, қозоқи қўйлар 13800, эчкилар 42000 бош, эшаклар 15400 та, жами 127. 000 бош;

г) Шерободда отлар 2800 бош, туялар 1200 бош, қорамол 4300 бош, қоракўл қўйлар 21000 бош, қозоқи қўйлар 16000 бош, эчкилар 23000 бош, эшаклар 3500 та, жами 71800 бош¹⁸⁴;

д) Зарафшонда отлар 4300 бош, туялар 4900 бош, қорамол 70.000 бош, қоракўл қўйлар 293.000 бош, қозоқи қўйлар 128.000 бош, эчкилар 36.000 бош, эшаклар 44.800 та, жами 581.000 бош;

е) Қашқадарёда отлар 5100 бош, туялар 4300 бош, қорамол 24. 600 бош, қоракўл қўйлар 337.000 бош, қозоқи қўйлар 219.000 бош, эчкилар 68.000 бош, эшаклар 13.500 та, жами 671.500 бош бўлган¹⁸⁵.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши ҳузурида Халқ Нозирлар Шўроси тасдиқлаган ижтимоий-сугурта қўмитаси ва фавқуллода ҳолатлар учун олий тариф қўмитаси ташкил қилинган.

¹⁸³ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (Российской государственной архив экономики, ф. 4372, оп. 15, д. 460, л. 113).

¹⁸⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (Российской государственной архив экономики, ф. 4372, оп. 15, д. 460, л. 113).

¹⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (Российской государственной архив экономики, ф. 4372, оп. 15, д. 460, л. 113).

Шунингдек, Бухоро Иқтисодий Кенгаши мамлакатда хўжалик соҳасида иқтисодий ислоҳотларни ўтказишда Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридаги Иқтисодиёт, Ички ишлар ва Давлат режа қўмитаси нозирликлари фаолиятдан фойдаланган. Бундан ташқари, Бухоро Иқтисодий Кенгаши иш ўринларини тасдиқлаган, фавқулодда пул маблағлари эса Бухоро Иқтисодий Кенгашининг алоҳида маблағларидан ажратилган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўз муҳрига эга бўлган¹⁸⁶. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган¹⁸⁷:

а) БХСРдаги ягона молиявий хўжалик режаларини кўриб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш;

б) хўжалик қурилиши борасида ва иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш жараёнида барча нозирликлар ҳамда идоралар устидан раҳбарлик қилиш;

в) БХСРнинг хўжалик режаларини ишлаб чиқишда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши, Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси, Халқ Нозирлар Шўроси қарорларига мос равишда уни олиб бориш ва Марказ ҳамда жойларда ислоҳотлар ўтказишни кузатиш ва назорат қилиш;

г) БХСРдаги барча идораларнинг халқ хўжалик соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш, бундан ташқари моддий ресурслардан керакли мақсадларда ва қонуний асосда фойдаланиш¹⁸⁸;

д) Бухоро Иқтисодий Кенгаши, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорларига мос равишда БХСРнинг хўжалик режаларини ишлаб чиқиш, уни республиканинг жойлардаги иқтисодий кенгашлар режалари билан мувофиқлаштириш¹⁸⁹;

е) Бухоро Иқтисодий Кенгаши СССР ва БХСР ўртасидаги қарор ва келишувларни бажариш жараёнидаги муаммолар юзасидан Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тўғридан-тўғри

¹⁸⁶ ЎзР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 15-варак.

¹⁸⁷ ЎзР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 19-варак.

¹⁸⁸ ЎзР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 19-варак.

¹⁸⁹ ЎзР МДА. 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 23-варак.

мурожаат қилиши ва бу ҳақда БХСР Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитасига билдириши керак бўлган;

ж) БХСРнинг марказ ва жойлардаги органлари ҳамда РСФСР маҳаллий органларининг Бухородаги хўжалик режаларининг амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

з) Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси ҳамда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қизиқтирган масалалар бўйича конун доирасидаги режа ва келишувларни тузишда таънаббус кўрсатиш ва бу режаларни Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитасига тасдиқлаш учун тақдим этиш;

и) БХСР ҳудудидаги акциядорлик жамиятларининг низомларини тасдиқлаш¹⁹⁰;

к) Халқ Нозирлар Шўроси ва вилоят иқтисодий кенгашлари ўртасида зиддиятли муаммоларни ҳал этиш ва уларнинг қарорларини вақтинча тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши мақсад ва вазифаларига кўра қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлган¹⁹¹:

а) маҳаллий нозирликлар, идоралар ва бошқармаларга, хўжалик соҳаларига мувофиқ режа ишлаб чиқишни тайинлаш ва тасдиқлаш;

б) керакли вақтда БХСРнинг хўжалик режаларига тахминий ўзгаришлар киритиш, моддий ресурслар, ишчи кучи ва пул маблағларини қайтадан тасдиқлаш;

в) хўжалик соҳасидаги фаолиятдан келиб чиқиб қарор ва фармойишлар бериш;

г) БХСРнинг хўжалик бўлимлари ва давлат назорати республика мудофааси нозирликлари билан тафтиш қилиш¹⁹²;

д) барча турдаги мол-мулкларни хатга олиш, мусодара қилиш, давлат ерлари ва бошқа турдаги мулкларни ижарага бериш режасини ишлаб чиқиш;

¹⁹⁰ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 24-варак.

¹⁹¹ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 20-варак.

¹⁹² ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 16-варак.

е) Бухоро Иқтисодий Кенгаши таркибига кирувчи трестлар низомини тасдиқлаш, давлат корхоналарини хўжалик ҳисоби-га ўтказиш ва ҳоказо¹⁹³.

Хуллас, Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРдаги бутун иқтисодиёт устидан назорат қилувчи олий иқтисодий ташкилот бўлган. Иқтисодий Кенгашлар жойларда ҳам худди шу вазифани бажарганлар. Бу ҳолат БХСРдан ташқари Туркистон АССР ва ХХСРда ҳам кузатилади.

Хулоса қилиб айтганда, большевиклар БХСРда совет андозасидаги жамият тузиш мақсадида аввал сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиб, сўнгра ёш мустақил республиканинг иқтисодий имкониятлари ва хом ашё захираларини Россия манфаатларига бўйсундиришга ҳаракат қилди. Шунинг учун мамлакат иқтисодиёти устидан назорат ўрнатиш мақсадида 1921 йилда Бухоро Иқтисодий Кенгаши тузилди. 1922 йил сентябрдан 1923 йил июнигача Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўрнида БХСР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши ташкил қилиниб, унда А. Фитрат раис вазифасини бажарган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСР халқ хўжалигини ривожлантириш билан бирга республика халқ хўжалигини Марказ манфаатига бўйсундиришга астойдил ҳаракат қилган. Жумладан, Бухоро Иқтисодий Кенгаши таркибидаги иккита катта бўлимлардан ҳисобланган Рус-Бухоро пахтачилик ширкати ва вилоят иқтисодий кенгашлари фаолиятини мисол келтириш мумкин. Пахтачилик ширкатининг асосий вазифаси республикадаги пахта заводларини ҳисобга олиш, мавжуд бузилган пахта заводларини қайта ишга тушириш, деҳқонлардан пахта хом ашёсини сотиб олиш, деҳқонларга америка навли пахта уруғини етказиб бериш, иш куроллари ва маблағ билан таъминлаш вазифалари кирган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши мамлакатдаги мавжуд ерларни ҳисобга олиб, улардан тушадиган даромад тўғрисида Марказга ҳисобот бериш, республикадаги барча нозирликлар устидан назорат ўрнатиб уларга кўрсатма бериш, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши

¹⁹³ ЎЗР МДА. 49-фонд. 1-рўйхат. 1-иш. 24-варак.

кўрсатмаларининг бажарилишини назорат қилиш ваколатига эга эди. Вилоят иқтисодий кенгашлари жойлардаги бўлимлар ижроия кўмиталари, иқтисодий нозирликлар ва иқтисодий кенгаш идоралари фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлик қилиш учун тузилган. Вилоят иқтисодий кенгашлари ҳам БХСР хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги ислохотларни амалга оширишда энг қуйи орган ҳисобланган. Вилоят иқтисодий кенгаши ўзига юклатилган вазифалардан келиб чиқиб, барча тўпланган маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига тақдим этган. Бундан ташқари, Бухоро Иқтисодий Кенгаши вилоят иқтисодий кенгашлари каби маҳаллий идоралар устидан умумий назоратни ўз қўлига олган. Буни Иқтисодий Кенгашнинг мақсад ва вазифаларидан ҳам билиб олиш мумкин. Иқтисодий Кенгаш вазифаларига келсак, БХСРдаги ягона молиявий хўжалик режаларини кўриб чиқиш, БХСР хўжалик режаларини ишлаб чиқишда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши, Бухоро Марказий Ижроия Кўмитаси, Халқ Нозирлар Шўроси қарорларига мос равишда олиб бориш, Халқ Нозирлар Шўроси ва вилоят иқтисодий кенгашлари ўртасида зиддиятли муаммоларни ҳал этиш ва уларнинг қарорларини вақтинча тўхта-тиш, БХСРдаги барча идораларнинг халқ хўжалиги соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш, бундан ташқари моддий ресурслардан керакли мақсадларда ва қонуний асосда фойдаланиш кирган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРнинг иқтисодиёти устидан мунтазам назорат ўрнатувчи олий хўжалик органи ҳисобланган.

2. 2. БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг роли

Большевиклар томонидан ташкил қилинган бир қатор ташкилот ва тузилмалар БХСРдаги иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ислохотларни амалга оширишда асосий роль ўйнаган. Жумла-

дан, Бухоро Иқтисодий Кенгаши ҳам худди шундай ташкилотлардан бири ҳисобланган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши дастлабки вақтларданок БХСР иқтисодиётининг ривожланиши учун хизмат қилган. Жумладан, 1922 йил 1 январдан Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташаббуси билан матбаа усулида қоғоз пуллар чиқарилиб, у танга деб юритилган. Бироқ инфляция туфайли 1922 йил апрелдан 1 танганинг курси 500 минг червонец, ноябрь ойида 850 минг червонецни ташкил қилган. 1922 йил 5 декабрдан 1000, 2500, 5000 сўмлик қоғоз ақчалар чиқарилиб, у сўм деб юритилган¹⁹⁴.

БХСР ҳудудидаги экин экиладиган ерлар асосан Зарафшон дарёси суви билан сугорилган. Ўлкани сув билан таъминлаш муаммоси бир неча бор Туркистон АССР ва БХСР ўртасида муҳокама қилинган, масалани ижобий ҳал қилиш учун иккала республика ҳукумати аъзоларидан иборат 3 кишилик, 5 кишилик комиссия ҳайъатлари тузилган¹⁹⁵.

1922 йил августда БХСР Ер ишлари нозирлиги Бухоро Иқтисодий Кенгашига берган ҳисоботга кўра, Зарафшон дарёсидан БХСР ҳудудидаги сугориладиган ерларга сув бериш учун ТАССРга 1921 – 1922 хўжалик йили учун 35146 рубл ва 1000 пуд буғдой аванс сифатида берилган. Қуйи Жиркўл, Рухшобод, Ситораи Моҳи Хоса, Қўлба, Лайлақа, Бозорчи ҳудудларидаги кўлларни кайиқлар ёрдамида тозалаш ноябрь ойига мўлжалланган¹⁹⁶.

1922 йил Бутун Бухоро халқ вакилларининг III курултойида БХСР конституциясига ўзгартириш киритилди. Унга кўра, марказий давлат идоралари қайти тузилди. Шу мақсадда БХСР Молия нозирлиги, Ер ишлари нозирлиги ва Бухоро Иқтисодий Кенгаши бирлаштирилиб, Олий Халқ Хўжалик Кенгаши

¹⁹⁴ Раҳмонов К. Бухоро пул тизимининг даврий матбуотдаги талкини («Бухоро ахбори» ва « Озод Бухоро» газеталари материаллари асосида) // «XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро» мавзусидаги республика илмий назарий анжуман материаллари. Бухоро, 2010. – Б. 128.

¹⁹⁵ Сув масаласи // Бухоро ахбори. 42-сон. 1921 йил 3 июль.

¹⁹⁶ ЎЗР МДА. 47-фонд. 1-рўйхат, 1-иш. 79 – 80-варақлар.

(ВСНХ) ташкил этилди¹⁹⁷. Бу Кенгашга раҳбарлик қилиш жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаси А. Фитратга топширилди. Бу кенгаш айрим ҳужжатларда Бухоро Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши деб ҳам юритилади.

Олий Халқ Хўжалик Кенгаши ҳам мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун қатор чора-тадбирларни амалга оширган. Масалан, 1922 йил 19 декабрда Олий Халқ Хўжалик Кенгаши қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида 5 минг қорамолни камбағал деҳқонларга бериш, ирригация тизими учун маблағ ажратиш, деҳқончилик қуроолларини сотиб олиб, уларни деҳқонларга тарқатиш, шунингдек, деҳқонларга ғалла, пахта ва арпа уругларини тарқатиш тўғрисида қарор чиқарган. Бунинг учун БХСР ҳукумати томонидан 5 млн сўм ажратилган¹⁹⁸.

Олий Халқ Хўжалик Кенгаши 1923 йил июнда яна Бухоро Иқтисодий Кенгашига айлантирилган. БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгашига асосий кўрсатмаларни Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши бериб турган. Чунки Россия империясининг вориси бўлган большевиклар раҳбарлигидаги совет Россияси вакиллари ҳам Ўрта Осиё республикаларига хом ашё базаси сифатида қарашган ва биринчи навбатда республикалар иқтисодиётини Марказ манфаатларига бўйсундиришга ҳаракат қилган. Бу ҳолат Бухоро Иқтисодий Кенгаши томонидан ўтказилган турли мажлис ва йиғилишларда кўзга аниқ ташланади.

1923 йил 23 августда бўлган Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлисида кенгаш аъзоларининг тартиб-интизом масаласи кўриб чиқилди¹⁹⁹. Мажлис қарорига кўра, мажлисга 15 минут кечиккан ёки умуман келмаган шахсларга: а) биринчи бор

¹⁹⁷ Ишанов А. Создание Бухарской Народной Советской республики (1920 – 1924 гг.) – Тошкент: Изд. АН Узбекской ССР, 1955. – С 116.

¹⁹⁸ ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 54-варак.

¹⁹⁹ ЎзР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 15-варак.

катгик танбех ва огохлантириш бериш; б) иккинчи маротаба кечикса, 5 олтин рублда жарима тўлаш белгиланди. Агар узрли сабабларга кўра, мажлис аъзолари мажлисга кечикса, Бухоро Иқтисодий Кенгаши ҳайъатига хат билан мурожаат қилиши керак эди²⁰⁰.

БХСР халқ хўжалигини тиклаш учун аввало қишлоқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш биринчи галдаги вазифа ҳисобланган. Бу вазифа БХСР Ер ишлари нозирлигига юклатилган бўлиб, дастлаб давлат тасарруфига ўтказилган хўжаликлар сонини аниқлаш керак бўлган (шулардан 74 таси богдорчилик хўжалиги бўлган – *муаллиф*). Бундан ташқари аҳолига амирдан тортиб олинган 7 минг таноб ерни бўлиб бериш мўлжалланган.

Ширбудин туманида 25 десятина ерга тажриба участкаси ташкил қилиниб, 12 десятинага пахта, 13 десятинага беда ва бошқа донли экинлар экиш кўзда тутилган. Ундан сўнг Бухоро, Кармана, Чоржўй, Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, Шеробод, Бойсун ва Шарқий Бухорода агрономлик текширувларини амалга ошириш режалаштирилган. Жумладан, биринчи галда давлат ҳисобига ўтказилган, эгасиз ва ишловга яроқли ерларни ҳисобга олиш, иккинчидан, 1923 йилда давлат томонидан қарз берилганлар рўйхатини тузиш ва уларнинг қайтарилишини таъминлаш (қарзларнинг умумий миқдори 200. 000 пуд буғдой ва 1500 бош чорва бўлган), учинчидан, деҳқончиликда хўжалик ва статистик тажриба ўтказиш²⁰¹.

Ер ишлари нозирлигига юклатилган вазифалардан бири бу қишлоқ хўжалигини асбоб-ускуна ва машина билан таъминлаш бўлиб, 1923 – 1924 йилги режада 7 та машина-ижара пунктларини ташкил қилиш режалаштирилган. Бу асбоб-ускуналарни Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки узоқ муддатли кредит бериш орқали хўжаликларга етказиб берган.

Шу жумладан, Зарафшон дарёси бўйларидаги ерларнинг харитасини тузиш режалаштирилган. Умумий ҳисобга кўра, 230

²⁰⁰ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 15-варак.

²⁰¹ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. – С. 58.

минг десятина ернинг харитасини тузиш мўлжалланиб, бунинг учун 13 та ер ўлчовчи мутахассис талаб қилинган. 1924 йил баҳорида Зарафшон дарёси ирмоқларидаги қўриқ ерларни ўзлаштириш ишларини олиб бориш режалаштирилган²⁰².

Умуман олганда, БХСР қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун қилинадиган асосий вазифалар қуйидагилар бўлган:

а) Марказдан БХСРнинг туман ва вилоятларига ишчи ҳайвонлар, асбоб-ускуна ва машиналар етказиб бериш;

б) давлат ва кооператив савдосини кенгайтириш орқали саноат моллари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўртасидаги тафовутни камайтириш, шунингдек, деҳқонларни арзон нархларда саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш;

в) кучли давлат уруғ фондини ташкил қилиш;

г) Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банкининг Бухоро бўлимларини кўпайтириш²⁰³.

Демак, юқоридагилардан кўришиб турибдики, Марказ Ер ишлари нозирлигига БХСР қишлоқ хўжалигини юксалтириш вазифасини қўяр экан, бу борада нозирлик у ёки бу соҳада Бухоро Иқтисодий Кенгаши ёки Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига мурожаат қилиши керак бўлган. Мисол тариқасида, Бухоро Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаси билан 1924 йилда бюджетнинг 8%, яъни 365. 000 рублни сув хўжалиги учун ажратган²⁰⁴.

Вилоятлардаги деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида, Зироат ишлари нозирлиги томонидан қуйидаги вакиллар БХСР вилоятларига нозир этиб тайинланган:

а) Карманага – Жасурбой Шариф ўғли;

б) Беҳбудий(Қарши)га – Қори Барот Назир ўғли;

в) Ғузорга – Баҳром Иброҳим ўғли;

г) Шаҳрисабзга – Ҳамиджон Исоқ ўғли;

д) Чоржўйга – Мулла Чўли Наврўз ўғли;

е) Бойсунга – Мирзо Муқим Сафар ўғли;

²⁰² Туркестанская правда. 12 марта. 1924. № 58.

²⁰³ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. №2,3. – С. 58.

²⁰⁴ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. №2,3. – С. 58.

ж) Шерободга – Мирзо Насриддин Азиз ўгли²⁰⁵.

Бундан ташқари, 1 млн рубл маблағга эга бўлган Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки Бухоро бўлимининг асосий вазифаси 1924 йил 1 апрелгача Бухоро, Қарши, Кармана, Чоржўй ва Карки вилоятларида 80 та кредит ширкати ташкил қилиши керак эди. Бунинг учун Қишлоқ хўжалик банки 500 минг сўм кредит ажратган.

Шундан келиб чиқиб, фақат Бухоро вилоятининг туманларида Қишлоқ хўжалик банкнинг 27 та ширкати ташкил этилган. Унинг 4101 та аъзоси бўлиб, банк томонидан 2. 340. 000 сўм қарз берилган²⁰⁶. Ушбу маблағдан 1. 582. 050 сўм 26 тийин тарқатилиб, у Бухоро вилояти туманларига қуйидагича тақсимланган:

а) Янги Бухоро (Когон) туманида 9 та ширкат тузилиб, 89 минг сўм қарз берилиб, 53. 864 сўм 19 тийин тарқатилган. Ширкат аъзолари 1588 нафар;

б) Гиждувон туманида 8 та ширкат тузилиб, 600 минг сўм қарз берилган. Шундан 34. 107 сўм 35 тийин тарқатилган. Ширкат аъзолари 978 нафар;

в) Вобкент туманида 5 та ширкат тузилиб, 600 минг сўм қарз берилган. Шундан 45. 970 сўм 19 тийин тарқатилган. Ширкат аъзолари 1104 нафар;

г) Қорақўл туманида 3 та ширкат тузилиб, 600 минг сўм қарз берилган. Шундан 24. 663 сўм 13 тийин тарқатилган. Ширкат аъзолари 431 нафар²⁰⁷.

Большевикларни қизиқтирган хом ашё маҳсулотларидан бири бўлган пахта масаласи Бухоро Иқтисодий Кенгаши мажлисларининг диққат марказида эди. Чунки Бухоро Иқтисодий Кенгашининг муҳим вазифаларидан бири пахта хом ашёсининг давлат ихтиёрига ўтишини таъминлаш ва яқка тартибдаги олиб сотарлардан ҳимоя қилишдан иборат бўлган.

²⁰⁵ Озод Бухоро. № 15. 1924. 14 октябрь.

²⁰⁶ Озод Бухоро. № 121. 1924. 15 август.

²⁰⁷ Озод Бухоро. № 121. 1924. 15 август.

Мисол тариқасида, 1923 йил 11 июлдаги кенгаш мажлисида кўрилган масалалардан бири БХСР Савдо нозирлиги Туркистон пахта кўмитасига жўнатилган пахта учун ордер бериши, омборларда қолган пахта БХСР Савдо нозирлиги томонидан Туркистон пахта кўмитасига 2 ой давомида зудлик билан жўнатилиши ва бу ҳақда Москвага телеграмма орқали хабар бериши таъкидланган²⁰⁸.

Бундан ташқари, 1923 йил 2 декабрдаги Бухоро Иқтисодий Кенгаши мажлисида хусусий олиб сотарларнинг пахтасини давлат ихтиёрига ўтказишни ва уларни фoш қилишни ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси)га топшириш ҳақида қарор чиқарилди²⁰⁹.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг 1923 йил 23 декабрда ўтказган мажлис қарорига кўра, БХСР Савдо нозирлиги Шарқий Бухоро аҳолиси учун 100 минг пуд галла сотиб олиши керак эди. Юқоридаги топшириқни бажариш учун Карманадан 25 минг пуд, Қаршидан 20 минг пуд, Ғузурдан 5 минг пуд галла сотиб олинган. Режанинг фақат 50% бажарилганлигини кўзда тутиб, зудлик билан бошқа вилоятлардан галла сотиб олиш чораларини кучайтириш назарда тутилган²¹⁰.

1924 йил 10 февралда бўлган Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида пахта экиладиган майдонларни кўпайтириш мақсадида деҳқонларга 1 млн рубл миқдорда қарз беришга қарор қилинди. Бу вазифа Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки зиммасига юклатилди²¹¹.

Қишлоқ хўжалик банки 1924 йилги пахта экиш мавсумида деҳқонларга 19745 пуд америка навли чигит етказиб берган, шундан 29490 таноб ерга чигит экилган. Шунингдек, 78980 таноб пахта экилган ерлар солиқлардан озод қилинган²¹².

²⁰⁸ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 19-варақ.

²⁰⁹ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 126-варақ.

²¹⁰ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 3-иш, 69-варақ.

²¹¹ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 323.

²¹² Озод Бухоро. № 121. 1924. 15 август.

1924 йил 21 февралда ўтказилган кенгаш мажлисида Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банкининг Бухородаги бўлими Шарқий Бухорода 450 минг рубл миқдорида маблағга эгалик қилувчи 20 та шоҳобчасини очиш ҳақида қарор чиқарди. Шарқий Бухорога ажратилаётган маблағни кенгашнинг ўзи вилоятларга тақсимлаб чиқди²¹³.

1924 йил 24 февралда Кенгаш ўтказган мажлисида БХСР-да америка навли пахта етиштирувчи совхоз ташкил қилиш тўғрисида махсус қарор чиқарилган. Бу вазифа Ер ишлари нозирлиги ва Давлат пахта қўмитасига тоширилди. Давлат пахта қўмитаси бунинг учун 30 минг таноб ерга уруғ экиш мақсадида пахтакор деҳқонларга 250 минг рубл миқдорида қарз берган.

1924 йил 24 мартда БХСР Халқ Нозирлар Шўроси республикада америка навли пахта етиштиришни қўпайтириш ҳақида махсус қарор чиқаради²¹⁴. Қарорда Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси ва БХСР Халқ Нозирлар Шўроси томонидан 1924 йилда америка навли пахта етиштирувчи деҳқонларга қуйидагича эркинликлар берилган:

а) ўз ерига америка навли пахта эккан деҳқон ушр солиғидан озод этилсин, шунингдек, қанча ерга пахта эккан бўлса, шунча ерда экилган ғалласи ҳам ушр солиғидан озод этилсин;

б) сув ишлари бўлими зудлик билан ирригация тизимини пахта суғоришга тахт қилиши шарт. Бунинг учун БХСР ҳукумати Сув хўжалигига 365 минг рубл, яъни бутун бюджетдан 8% маблағ ажратсин. Ажратилган маблағдан Эрсари районида сув танқислигининг олдини олиш учун бир қанча ишлар, яъни янги каналлар, қудуқлар қазилсин, Эски Бухородаги ботқоқликлар ва зах ерларни тозалаш каби ишларни амалга ошириш кўзда тутилсин;

в) Давлат Бош пахта қўмитасига деҳқонларга уруғлик олиш учун 12% миқдорида қарз бериш юклатилсин²¹⁵;

²¹³ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 325 .

²¹⁴ История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 326.

²¹⁵ ЎЗР МДА. 48-фонд. 1-руйхат, 256-иш, 90-варақ.

Бундан ташқари, 1924 йил 11 сентябрда бўлган Бухоро Иқтисодий Кенгаши мажлисида ҳам асосан пахта масаласи кўрилган. Бу масалалар қўйидагича бўлган:

а) пахтага қатъий нарх белгилаш;

б) БХСР ҳукуматига пахтага айирбошланган маҳсулотларни келтиришни назорат қилиш,

в) Рус-Бухоро пахтачилик ширкатига жойларда ўзининг бўлимларини очиш тўғрисида ёрдам бериш²¹⁶.

Шунга кўра, Бухоро Иқтисодий Кенгаши қуйидагича қарор чиқарган:

а) америка навли пахтанинг бир пуди учун 4 рубл 50 тийин, маҳаллий пахта учун 2 рубл 60 тийин қилиб ҳақ белгилансин. Бу ҳақда Рус-Бухоро пахтачилик ширкатига маълум қилиш белгилансин. Бундан ташқари ғалла ва бошқа саноат молларига ҳам қатъий нархлар белгилансин;

б) СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгашининг пахта компанияси ҳақидаги қарорини ҳисобга олиб, Ўрта Осиё республикалари, хусусан, БХСРга товар олиб келиш маҳаллий савдо но-визирликлари ва пахтачилик ширкатлари зиммасига юклатилсин. Лекин уларни сотиш давлат органлари орқали амалга оширилсин;

в) Рус-Бухоро пахтачилик ширкатига ўзининг жойларда бўлимларини очишга рухсат берилсин²¹⁷.

Бухоро пахтачилик ширкати раиси Гуревич маълумотларига кўра, 1923 йилга нисбатан пахта экилган майдонлар миқдори 1924 йилда анча кўпайган. Хусусан, америка навли пахта экиладиган ерлар миқдори 15 минг десятинага етган. Бу навли пахтани экишда асосан деҳқонларга Қишлоқ хўжалик банки орқали қарзлар берилган. Натижада пахта экишдаги йиғим-терим ишлари ширкат ихтиёрига ўтиб, деҳқонларни ҳар хил олиб сотарлардан ҳимоя қилган, аслида эса давлат хусусий мулкчилик вужудга келишига йўл қўймаган. Бунинг учун вилоятларда

²¹⁶ ЎЗР МДА, 49-фонд. 1-рўйхат, 3-иш, 212 – 213- варақлар.

²¹⁷ ЎЗР МДА, 49-фонд. 1-рўйхат, 3-иш, 212 – 213- варақлар.

ширкатнинг магазинлари деҳқонларга пахта эвазига газлама, озиқ-овқат берган²¹⁸.

Пахтачилик ишларининг ривожини туманлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, 1924 йилги пахта мавсумида Султон-обод туманида пахтакор деҳқонларга қарз тариқасида 4270 сўм пул ва 300 пуд чигит берилган, Тошкўприк туманида пахтачиликни ривожлантириш учун 6450 сўм пул, 485 пуд чигит ажратилган. Берилган чигит 402 таноб ерга экилган, лекин 28 июнга қадар сув бўлмаган²¹⁹.

Зиёвуддин туманида деҳқонларга қарз сифатида 10620 сўм пул, 825 пуд чигит ажратилган. Берилган чигит 602 таноб ерга экилган. Хатирчи туманида деҳқонларга 230. 420 сўм қарз, 2300 пуд чигит ажратилган. Берилган чигит 2176 таноб ерга экилган. Деҳқонлар ушбу қарзларни пахта ҳосили вақтида қайтариши таъкидланган²²⁰.

1-жадвал

**Савдо ва саноат нозирлиги томонидан
четга чиқарилган маҳсулотлар**

Т/Р	Четга сотиладиган хом ашё	1924/25 й.	1925/26 й.	1926/27 й.
1	Қоракўл	450 минг дона	550 минг дона	750 минг дона
2	Ичак маҳсулотлари	500 минг дона	600 минг дона	750 минг дона
3	Жун	150 минг пуд	200 минг пуд	275 минг пуд
4	Ширинмия илдизи	1 млн пуд	1 млн пуд	1 млн пуд
5	Дармана уруғи	1 минг пуд	3 минг пуд	10 минг пуд
6	Тери маҳсулотлари	500 минг дона	675 минг дона	800 минг дона

БХСРда пахтачиликни юксалтириш мақсадида Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси томонидан 1924 йил 6 мартда махсус декрет чиқарилган²²¹. Декретда америка навли пахта етиштирувчи деҳқон хўжаликларига 1924 йилда кўплаб имтиёзлар берилган.

²¹⁸ ЎЗР МДА, 49-фонд, 1-руйхат 1-иш, 19-варак.

²¹⁹ Озод Бухоро. № 121. 1924. 15 август.

²²⁰ Озод Бухоро. № 121. 1924. 15 август.

²²¹ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-руйхат, 66-иш, 7-варак.

Улар биринчи навбатда ушр солиғидан озод қилинган. Сув хўжалиги бўлимига америка навли пахта эккан деҳқонларни биринчи навбатда сув билан таъминлаш юклатилган, Давлат пахта қўмитаси томонидан арзон нархда уларга уруғлик етказиб бериш, пул маблағлари билан таъминлаш йўлга қўйилган²²².

БХСР аҳолисининг моддий фаровонлигини асосан деҳқончилик ва чорвачилик белгилаб берган. Деҳқончиликда пахтачилик, чорвачиликда қўйчилик, хусусан, унинг таркибида қорақўл тери тайёрлаш, тери маҳсулотлари, ичак ва жун тайёрлаш муҳим ўрин тутган.

Савдо ва ишлаб чиқариш бўлимининг 1923 – 1924 йилги режасига кўра ташқи савдодан тушадиган фойда 28 млн сўмни ташкил қилиб, шундан қўйчилик 36% (10 млн сўм), пахтачилик 57% (16 млн сўм)ни ташкил қилган.

БХСРда Савдо ва саноат нозирлиги режасига кўра, четга қуйидагича миқдорда хом ашё жўнатиш мўлжалланган.

2-жадвал

1923 – 1924 йилларда БХСРдаги ташкилотлар томонидан чет элга сотилган қорақўл терилари

Т/р	Ташкилот номи	Сотилган хом ашё (дона)
1	Бухоро Савдо бўлими	150 минг
2	СССР Савдо бўлими	115 минг
3	Бухоро хом ашё тайёрлаш бўлими	105 минг
4	Рус-Бухоро акциядорлик жамияти	2500
5	Икбол ширкати	10 минг
6	Хусусий олиб сотарлар	15 минг
7	Кавказлик савдогарлар	20 минг
8	Савдогарлар ва ишлаб чиқарувчилар кўлида колгани	60 минг
9	Афғонистон ва Эронга сотилгани	80 минг

Бундан ташқари четга от қили, шох, гиламлар, мўйна, беда, сумбул илдизи, пилла, кунжара ҳам сотилган²²³. БХСР-

²²² Бухоро ВДА. 36-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 7-варак.

²²³ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. №4. – С. 99.

да етиштирилган маҳсулотлар ўзининг сифати билан ажралиб турган.

Умуман олганда, қўйчиликда асосан икки хил қўй зоти алоҳида ўрин эгаллаган. Булар ҳисори ва қорақўл қўй зотлари бўлиб, айниқса қорақўл қўйларни етиштириш БХСР ҳукумати учун катта фойда келтирган. Чунки унинг териси ва жуни чет элга сотиладиган энг қиммат хом ашё ҳисобланган. Бу борада афгон савдогарлари билан олиб бориладаган савдодан жуда катта фойда олинган. Бироқ Афғонистон билан ташқи савдонинг узилиб қолганлиги ва чорва молларининг 1920 – 1923 йиллар оралигида хорижга жўнаб кетган муҳожирлар томонидан мамлакатдан олиб чиқиб кетилганлиги натижасида қўйчилик таназзулга учраган.

1923 – 1924 йилларда БХСРда 600 минг дона қорақўл тери маҳсулотлари қуйидаги ташкилот ва шахслар томонидан сотилган²²⁴.

Сотилган 425 минг дона қорақўл терига Ўрта Осиё тижорат банки томонидан пул ўтказилган. Бундан ташқари ноқонуний йўл билан Афғонистонга 200 минг дона қорақўл тери олиб чиқиб кетилган²²⁵.

БХСР ҳукумати хорижий мамлакатларга чиқарилаётган қорақўл териларни Петроград (1924 йил январидан Ленинград) шаҳри орқали сотган. Иттифоқ республикаларига қорақўл терилар Москва ёхуд Нижний Новгород ярмаркаси орқали сотилган. Хом ашё тайёрлаш ширкати ва Давлат савдо шўъбаси келишиб, Марказга жўнатиладиган қорақўл териларни аввал Бухорода, сўнг Москвада саралаб олишган²²⁶.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг 1924 йил 19 февралда бўлган мажлисида Давлат савдо нозирлиги раиси А. Ҳасановнинг қорақўлчиликка оид ҳисоботи эшитилган. Ҳисоботда 1924 йил 6 январдаги Давлат савдо нозирлигининг қарорига кўра, 4 та

²²⁴ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. №4. – С. 100.

²²⁵ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. №4. – С. 100.

²²⁶ Озод Бухоро. № 113. 1924. 8 август.

қоракўлчилик билан шуғулланувчи бўлим очиш учун 11550 рубл ажратилган. Лекин бўлимнинг фаолияти қониқарли олиб борилмаганлигидан қоракўл тери тайёрловчи мутахассислар билан алоқа фақат олиб-сотарлар орқали олиб борилган²²⁷. Айниқса, Чоржўй, Карки ва Қаршидаги бўлимлар фаолияти қониқарсиз ҳисобланиб, Бухоро Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, Давлат савдо нозирлигига юқоридаги ҳудудлардаги бўлимларнинг фаолиятини яхшилаш ҳамда маҳаллий аҳоли ва бўлимлар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш чораларини кўриш топширилган²²⁸.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг 1924 йил 2 майдаги мажлисида кўрилган масалалардан бири яна айнан қоракўлчиликка бағишланган бўлиб, унда Иқтисодий Кенгаш ҳар бир қоракўл тери учун 7 рублдан пул тўлаган.

БХСР иқтисодиётида солиқ йиғимлари ҳам алоҳида ўрин тутган. Солиқ соҳасидаги ислохотларда ҳам Бухоро Иқтисодий Кенгаши олий бошқарув органи ҳисобланар эди. 1923 йил 1 декабрда бўлган Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлисида БХСРда ўша йил декабрь, 1924 йил январь, февраль ойларидаги ушр солиқлари йиғими масаласи ҳам кўриб чиқилган²²⁹.

Унга кўра, 3 та йирик пахтачилик вилоятлари бўлган Бухоро, Кармана ва Чоржўйда 1923 йил декабрь ойи учун ушр солиги миқдори 50%, 1924 йил январь, февраль ойларида эса 25% миқдорда йигилиши, қолган вилоятлар эса турли миқдорда солиқ йиғиши жадвал бўйича берилган. Бухородан 500 минг рубл, Карманадан 320 минг, Чоржўйдан 360 минг, Қаршидан 350 минг, Шаҳрисабздан 270 минг, Шерободдан 180 минг, Ғузордан 120 минг, Нуротадан 120 минг ва Каркидан 50 минг рубл миқдорда ушр солиги йиғиш кўзда тутилган²³⁰.

1923 йил 19 октябрдаги Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлисида ҳам солиқ бошқармасига деҳқонлардан,

²²⁷ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-руйхат, 67-иш, 1-варак.

²²⁸ Бухоро ВДА, 36-фонд, 1-руйхат, 67-иш, 2-варак.

²²⁹ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 27-варак.

²³⁰ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 27-варак.

хунармандлардан ва бошқа савдо вакилларидан алоҳида солиқ йиғиш режасини ишлаб чиқиш юклатилган. Унга кўра, маҳаллий ноқонуний солиқ йиғимларини жарчи орқали эълон қилиб, уларни тўламаслик, фақатгина қонун йўли билан ўрнатилган солиқларни тўлаш чораларини ишлаб чиқиш юклатилган. Барча қарорларнинг бажарилишини назорат қилиш иқтисодий кенгаш таркибида Гайсинский ва Ретнер бошчилигида махсус комиссияга юклатилган эди²³¹.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ўтказган мажлисларида транспорт тизимини яхшилаш ва саноатни ривожлантириш, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш каби масалалар ҳам кўрилган. Масалан, Бухоро Иқтисодий Кенгашининг 1923 йил 17 – 18 сентябрда бўлган мажлисида Бухорода ҳаво флотини қуриш ва Ўрта Осиё давлат университети фондига пул ўтказиш ҳақида тўхталиб ўтилган. Мажлис қарорига кўра, Бухоро – Хива – Шарқий Бухоро йўналишида ҳаво флотини ташкил этиш масаласи кўрилиб, Соколов, Гейлиг ва Ғоловинлардан иборат 3 кишилик комиссия тузилган. Уларнинг зиммасига 6 кун ичида ҳаво рейслари режасини ишлаб чиқиш юклатилди. Тошкентдаги Ўрта Осиё университети фондига Бухоро Иқтисодий Кенгаши фондидан 61 минг рубл ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1923 – 1924 йилги хўжалик режасидаги асосий вазифалардан бири темир йўл транспортини тиклаш бўлган. Урушгача бўлган даврда Бухоро – Қарши – Карки темир йўл линияси товар айирбошлаш ва маҳсулот етказишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. БХСР ҳукумати Қарши – Ғузор – Китоб ва Карки – Термиз темир йўл тармоғини тиклаш учун 1. 450. 000 рубл ажратган²³².

Бухоро Халқ Совет Республикасининг иқтисодий районларидан бири Шарқий Бухоро эди. У ерда истиқлолчилик ҳаракатига кучли зарба берилгандан сўнг хўжаликни тиклаш мақсадида ҳукумат ижтимоий- иқтисодий соҳада ислохотлар ўтка-

²³¹ ЎЗР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 27-варақ.

²³² ЎЗР МДА, 53- фонд, 1-руйхат, 52-иш, 37-варақ.

зишни бошлади. Ислоҳотларни амалга оширишда бошқарувни Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўз қўлига олди. Айниқса, Шарқий Бухородаги транспорт тармоғини ривожлантириш жуда муҳим бўлиб, бу савдо-сотикнинг ривожланиши, хом ашё олиб кетиш ва маҳсулот етказиб беришни енгиллаштирган. Масалан, 1924 йил 19 майда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида ҳам асосий кўрилган масалалар Шарқий Бухородаги транспорт тизимини ва савдони яхшилашга қаратилган. Чунки Шарқий Бухородан товар олиб келишни ва етказиб беришни осонлаштириш учун биринчи навбатда транспорт тизимини мустаҳкамлаш керак эди²³³.

Шунга кўра Бухоро – Душанбе йўналишида ҳаво транспортини ташкил қилиш мақсадида 200 минг рубл ажратилган. Ундан сўнг Амударё бўйлаб қайик транспортини ривожлантириш мақсадида 150 минг рубл кредит ажратилган. Шарқий Бухорода Бухоро Давлат савдо нозирлиги томонидан ташқи савдони ривожлантириш мақсадида 300 минг рубл ажратилган²³⁴. Тез орада Бухоро ва Душанбе ўртасида махсус ҳаво рейси очилиб, Бухородан Душанбега самолёт қатнови йўлга қўйилган.

Шарқий Бухородаги савдо-сотикни ривожлантириш ва маҳсулот айирбошлашни кенгайтириш мақсадида Ўрта Осиё Тижорат банкининг бўлимини очиш, унинг молиявий-тижорат ишларини йўлга қўйиш мақсадида 350 минг рубл ажратилган²³⁵.

1924 йил 27 майда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлисини чақириб, унда СССР “Доброфлот” ташкилотидан, Транспорт трестидан, Бухоро Савдо қўмитасидан вакиллар чақирилиб, Шарқий Бухорода савдони ривожлантириш учун куйидаги масалаларни кўриб чиқиш кўзда тутилган:

1) Амударёдан қайик транспортини ривожлантириш учун аниқ режа ишлаб чиқиш;

²³³ ЎзР МДА, 53-фонд. 1-руйхат, 48а-иш, 27-варак.

²³⁴ ЎзР МДА, 53-фонд. 1-руйхат, 52-иш, 38-варак.

²³⁵ ЎзР МДА, 53-фонд. 1-руйхат, 52-иш, 38-варак.

2) Шарқий Бухорода транспорт идорасини очиш;

3) Ўрта Осиё Тижорат банки томонидан маблағ билан таъминлаш²³⁶.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлиси (1924 йил 29 июнь)да А. Муҳитдинов Шарқий Бухородаги қайиқ транспортини тиклаш ва ривожлантириш ҳақидаги режа борасида тўхталиб ўтади. Унга кўра, Карки вилоят ижроия кўмитасининг қарорига кўра қайиқ транспортини тиклаш мақсадида уч кишилик комиссия тузилган. Комиссияга вилоят ижроия кўмитасидан Бекмуродов раис сифатида, Бухоро Савдо кўмитасидан Мирза Ғани Набиев, қайиқчилар бўлимидан Мулла Худойберди Мамадиёров сайланишган²³⁷. Комиссия Бухоро ҳукумати қайиқ транспортини ривожлантириш мақсадида ажратган 150 минг олтин рублни тасарруф этган.

Карки вилояти ижроия кўмитаси тасдиқлаган комиссия қарорлари қонун кучига эга бўлган. Комиссия қайиқчилардан тушган барча аризаларни кўриб чиққан, бундан ташқари Шарқий Бухородаги Қарши – Жилликўл – Сарой – Камар йўналишидаги товар айирбошлашни ривожлантириш учун алоҳида маблағ ажратилган. Шунингдек, комиссия кимга қанча қарз беришни кўриб чиққан, масалан, янги қайиқ ясаб товар айирбошлаш учун 2 минг рубл бир ой муддатга, фақат товар айирбошлаш учун минг рубл олти ой муддатга кредит ажратган.

Шарқий Бухородаги қайиқчиларга Карки вилояти раҳбарлари томонидан махсус рухсатнома берилган. Шунингдек, комиссия томонидан 1924 йил 1 сентябргача 100 та қайиқни ишга тушириши кўзда тутилган²³⁸.

Бундан ташқари мажлис кун тартибидаги яна бир масала Карки вилояти орқали Афғонистон билан савдо-сотикни ривожлантириш мақсадида бу ерда Ўрта Осиё Тижорат банкининг бўлимини очиш мўлжалланган. Чунки бу бўлим Шарқий Бухоро ва Афғонистон ўртасидаги савдо-сотикни ривожланти-

²³⁶ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 41-варак.

²³⁷ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 106-варак.

²³⁸ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 107-варак.

ришда асосий воситачи бўлган. Бу билан Шарқий Бухородаги эркин савдогарлар фаолиятига чек қўйилиб, барча савдо-сотик ва товар айирбошлашдан тушадиган фойда давлат назоратига олинган.

Шунингдек, Туркман вилоятида гилам ишлаб чиқариш масаласи ҳам кўриб чиқилган. Чунки туркман гиламлари ўзининг сифатлилиги ва арзонлиги билан ажралиб турган. Бу соҳа ҳам таназзулга учраганлигини ҳисобга олиб, Бухоро савдо кўмитаси Карки вилоятида ушбу соҳани ривожлантириш мақсадида режа ишлаб чиқиб, маблағ ажратиш ва уни тасдиқлаш учун Бухоро Иқтисодий Кенгашига тақдим этиши керак эди²³⁹.

Шарқий Бухорода қоракўлчиликни ривожлантириш мақсадида 11 минг рубл ажратилган бўлиб, унинг бажарилишини таъминлаш БХСР Савдо нозирлиги зиммасига юклатилган. Охириги масалада хорижий товарларнинг нархини тушириш борасида тўхталиб ўтилган.

1923 йил 24 октябрда Бухоро Давлат тикув-йигирув фабрикасига «Қизил Шарқ» деб ном берилди. Унга А. А. Беляков директор этиб тайинланди. Беляков ўзининг икки ўринбосари номзодини Савдо нозирлигига тақдим этиши, 1923 – 1924 йиллар мобайнидаги фабрика фаолияти ва режалари ҳақида ҳисобот бериши керак эди²⁴⁰.

Умуман олганда, Бухоро Иқтисодий Кенгаши 1923 йил 16 июлдан 1 декабргача бўлган вақт оралиғидаги режалари ҳақида БХСР Халқ Нозирлар Шўросига ҳисобот берар экан, вилоятларда хўжалик ҳаётини бошқариш ва йўлга қўйиш мақсадида вилоят иқтисодий кенгашларини ташкил қилиш кўзда тутилган эди. Шу мақсадда, биринчи навбатда Эски Бухоро, Чоржўй ва Карманда вилоят иқтисодий кенгашлари ташкил қилинди ҳамда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш учун Иқтисодий Кенгаш ўз вакилларини бу вилоятларга юборди.

²³⁹ Ўз РМДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 108-варақ.

²⁴⁰ Ўз РМДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 108-варақ.

1924 йил 17 февралда бўлиб ўтган Бухоро Иқтисодий Кенгаши мажлиси кун тартиби фақат Шарқий Бухорога бағишланган. Мажлисида Шарқий Бухородаги аҳволни яхшилаш мақсадида Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси 300 минг рубл миқдорида маблағни ажратган. Ундан сўнг Шарқий Бухородаги солиқ йигимларини тафтиш қилиш, уларни тартибга солиш кўзда тутилган. Шарқий Бухородаги аҳолининг қишлоқ хўжалигидаги банд қисмига 55000 рубл (совет пули)да кредит ажратиш мўлжалланди ва Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки вакилини Шарқий Бухорога юбориб, жорий йилнинг 1 мартгача у ерда ўз бўлимини очиш белгиланган²⁴¹.

Давлат Пахта қўмитасига Шарқий Бухорога 1924 йилнинг 15 мартдан кечикмай чигит етказиб бериш таклиф этилиб, 6000 пуд чигитни зудлик билан жўнатиш, Амударёнинг ўнг қирғоги юқори оқими бўйлаб чигит экишни тақсимлаш, чигит сотишни фақат нақд пулга бериш жорий этилган²⁴². Бундан ташқари Шарқий Бухородаги хом ашё ва маҳсулот айирбошлаш мақсадида БХСР Савдо нозирлигининг бўлимини очиш ҳамда нозирликка 1924 йил 1 мартгача хом ашё олди-сотди режасини ишлаб чиқиш вазифалари юклатилди²⁴³.

Иқтисодий Кенгаш Шарқий Бухородаги аҳволни яхшилаш мақсадида 1924 йил 4 июнда махсус экспедиция уюштиради. Экспедиция таркибида Ўрта Осиё Савдо банки ва Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банкларидан вакиллар бор эди. Қишлоқ хўжалик банки ҳунарманд, косиб ва деҳқонларга қарз беришни йўлга қўйиши, бунинг эвазига улар банкнинг жойлардаги ширкатларига аъзо бўлиши керак эди. Ҳар бир кишига ўртача миқдорда 100 рублдан 12 % га қарз берилган.

1924 йил 18 июндан 13 июлгача Қишлоқ хўжалик банки қуйидаги ишларни амалга оширган:

1. Бойсун шаҳрида 150 кишилик ширкат ташкил қилиниб, 10 минг рубл ажратилган;

²⁴¹ Ўз РМДА, 49-фонд, 1-руйхат, 3-иш, 62 – 65-варақлар.

²⁴² ЎзР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 3-иш, 62 – 65-варақлар.

²⁴³ ЎзР МДА, 49-фонд, 1-руйхат, 3-иш, 62 – 65- варақлар.

2. Қоратоғда 180 кишилик ширкатга 10 минг рубл ажратилган;
3. Душанбеда 150 кишилик ширкатга 10 минг рубл ажратилган;
4. Тўда қишлоғида 100 кишилик ширкатга 6 минг рубл ажратилган²⁴⁴.

Ўрта Осиё Савдо банки эса майда савдогарларга қарз беришни ташкил қилган. Чунки улар, биринчи навбатда, Шарқий Бухородаги вилоятлар ўртасидаги савдони ривожлантириш, иккинчидан, Шарқий Бухоро билан Фарғона, Самарқанд ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги савдони ривожлантириши керак эди. Бу ишларни амалга ошириш учун ҳар бир савдогарга минг рублдан ажратилган. Шунга кўра Ўрта Осиё Савдо банки қуйидагича қарз берган:

1. Бойсун шаҳрида 24 та майда савдогарга 14. 000 рубл;
2. Қоратоғда 14 та майда савдогарга 10. 500 рубл;
3. Душанбеда 16 та майда савдогарга 15. 500 рубл²⁴⁵.

3-жадвал

Давлат ва савдогарлар томонидан сотилган маҳсулотлар ўртасидаги тафовутлар

№	Маҳсулотлар номи	Савдо бўлимида	Бозорда
1	Бўз	55 тийин	60 тийин
2	Газмол	80 тийин	82 – 90 тийин
3	Чит	60 тийин	65 тийин
4	Бухоро шойиси	90 тийин	94 тийин
5	Одий газмол	50 – 60 тийин	55 – 58 тийин
6	Олача	75 тийин	95 тийин

Лекин шунга қарамасдан маҳаллий аҳоли уй-рўзгор buyumlарини юқори нархларда сотиб олган. Бундан ташқари, бозорлар қанча кўпаймасин, чет элдан келтирилган маҳсулот-

²⁴⁴ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. – С. 64.

²⁴⁵ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. – С. 65.

ларнинг нархи жуда баланд бўлган. Бунга сабаб, йирик савдогарларнинг йўқлиги ва майда савдогарларнинг маҳсулотларга юкори нарх қўйиши бўлган. Мисол тариқасида, Давлат Савдо бўлими ва савдогарлар сотган маҳсулотлар ўртасидаги тафовут жадвалда кўрсатилганидек бўлган²⁴⁶.

Шарқий Бухорода чорва моллари оз миқдорда четга экспорт қилинган. Бу мавсум асосан кузда, сентябрь-октябрь ойларида қишлоқ хўжалик молларини экспорт қилиш даврига тўғри келган. Бундан ташқари дон маҳсулотлари ҳам экспорт қилинган. Булар буғдой, гуруч, кунжут, зиғир, pista кабилардан иборат бўлган. Юкоридаги маҳсулотлар асосан Шеробод, Қўргонтепа, Кулоб вилоятларидан олиниб, Амударё орқали олиб кетилган²⁴⁷.

4-жадвал

Шарқий Бухоро вилоятларидаги солиқ даромадлари

№	Вилоятлар	Ушр солиғи	Закот солиғи	Хасана солиғи	Аминона солиғи	Бозордан закот солиғи
1	Душанбе	140. 000 пуд	150 та мол	300 та куй	—	1000 танга
2	Сариосиё	180. 000 пуд	150 та мол	500 та куй	—	—
3	Фарм	140. 000 пуд	1200 та мол	—	—	—
4	Кулоб	225. 000 пуд	2000 та мол	—	—	—
5	Бойсун	65. 000 пуд	500 та мол	-	-	-
6	Қўргонтепа	8. 000 пуд	100 та мол	-	-	-

Шарқий Бухородан маҳсулотларни четга олиб чиқиб кетувчи асосан иккита транспорт йўли мавжуд бўлган:

²⁴⁶ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. — С. 66.

²⁴⁷ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. — С. 67.

1. Амударё бўйлаб қайиқ транспорти;

2. Қарши – Душанбе йўналишида арава ва туя транспорти.

Каркидаги қайиқ транспортини ривожлантириш мақсадида Давлат Савдо қўмитаси 150 минг рубл ажратган. Қарши – Душанбе йўлини мустақкамлаш учун карвон билан ҳарбий соқчилар қўйилган. Бу иккала омил ҳам Шарқий Бухородан товар олиб кетишни осонлаштирган²⁴⁸.

Шарқий Бухородаги молиявий бўлим фаолияти тартибсиз бўлганлиги учун йиғилган солиқларнинг умумий аниқ миқдори келтирилмаган. 1923 – 1924 йиллар учун тахминий солиқ даромадлари қуйидагича бўлган.

БХСР ва Марказ ўртасидаги товар айирбошлаш масаласи ҳам Бухоро Иқтисодий Кенгаши мажлисларида муҳокама қилиниб, асосан бу вазифа Иқтисодий Кенгаш бўлимларига юклатилган. Мисол тариқасида олсак, 1923 йил 19 октябрда бўлган Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мажлисида қуйидаги масалалар кўриб чиқилган:

1) Марказдан Туркистонга 8 млн пуд галлани 1 рубл 50 тиийиндан, 30 млн аршин газмолни 4 рубл 50 тиийиндан жўнатиш; 2) ундан сўнг барча идора ва ташкилотларнинг омборидаги галлаларни бозор нархидан 5 – 10 % арзон нархда сотиш; 3) Едренкин ва Гуревичга бир ой ичида мавжуд галлаларни ун қилиб сотиш юклатилган.

Бухорога Москва қўйган нарх орқали газмоллар етказиб бериш, газмолларни Рус-Бухоро пахтачилик ширкати Эски Бухоро, Вобкент ва бошқа туманларга Давлат Савдо қўмитаси магазинлари орқали сотиш юклатилган. Бухцентрсоюзга гуруч, чорва ва гўшт маҳсулотларини сотишни ташкиллаштириш мажбурияти юклатилган. Гуручни асосан Туркистондан олиб келиб, жойларга тарқатиш мўлжалланган²⁴⁹.

Савдо ва ишлаб чиқариш бўлимига Эски Бухородаги нефть омборини Нефтсиндикатга ижарага бериш сўралган. Бухцен-

²⁴⁸ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2,3. – С. 67.

²⁴⁹ ЎзР МДА, 53-фонд. 1-рўйхат, 48а-иш, 26-варак.

трсоюзга 10 кун ичида Михайлов бошчилигида 5 та жойда нефть маҳсулотларини, керосин ва ойна маҳсулотларини сотишни ҳам йўлга қўйиши керак эди. Шунингдек, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Рус-Бухоро пахтачилик ширкатига Вобкентда керосин сотишни кучайтиришни топширган²⁵⁰.

Бундан ташқари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархини кўтариш ва маҳсулотлар ўртасидаги тафовутни камайитириш учун Давлат Савдо кўмитасининг Чоржўй, Қарши, Карки, Кармана, Хатирчи, Душанбе, Бойсун, Шаҳрисабз, Нурута, Вобкент, Ғиждувон ва Ғузордаги бўлимларига мануфактура маҳсулотларининг таннархини кўтариш ҳақида кўрсатма берилган²⁵¹.

БХСРдаги озик-овқат маҳсулотларининг нархлари 1923 йил 30 декабрь – 1924 йил 7 январь оралиғида куйидагича бўлган: буғдойнинг 1 пуди 2 рубл 65 тийин, 1 пуд олий навли ун 2 рубл 20 тийин, 1 пуд зиғир ёки кунжут ёғи 28 рубл, 1 қадок қўй ёғи 1 рубл, 1 қадок қўй гўшти 2 рубл, 1-нав қора чой 2 рубл. Бу даврда 1 пуд арпа нархи 1 рубл 75 тийиндан 1 рубл 87 тийинга ошган, 1 пуд гуруч 7 рублдан 8 рублга ошган. 1 пуд қора кишмиш 9 рублдан 10 рублга ошган. Бухоро қоракўлининг нархи 5 олтин рублдан 4 рубл 50 тийинга тушган²⁵².

Бундан ташқари БХСР Нозирлар Шўроси томонидан майда ва хусусий савдогарларга 70 минг олтин рубл кредит ажратилган.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши бўйича, 1924 йил бошларида Эски Бухорода 10 та ҳунармандчилик артели бўлган, унда 283 та ишчи ва 123 та ҳунармандчилик ускуналари бўлган. Уларнинг кўпчилиги ҳунармандлар иттифоқининг аъзолари ҳисобланган. Бундан ташқари Эски Бухорода 5 та ипакчилик бўйича тўқимачилар артели бўлиб, 260 та ишчи ишлаган. Агар хом ашё етарли бўлса, бир йилда 110. 136 аршин ипак

²⁵⁰ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 27-варак.

²⁵¹ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-руйхат, 48а-иш, 27-варак.

²⁵² Туркестанская правда. 6 февраля. 1924 г. №29.

етиштириш ва 34. 560 дона кўйлак тайёрлаш қувватига эга бўлган. Яна 5 та темирчилик артели бўлиб, уларда 23 ишчи ва 23 асбоб-ускуна бўлган. Улар фақат деҳқонларнинг буюртмасига биноан ишлаган. Агар хом ашё етказиб берилса, бир йилда 116. 352 дона буюм тайёрлаш қувватига эга бўлган²⁵³.

Гиламчилик билан шуғулланувчи хунармандларнинг аниқ сони аниқланмаган. Урушгача бўлган даврда гиламчилик (Карки районида) энг сертармоқ соҳа ҳисобланган. Шуни ҳисобга олиб, Савдо ва ишлаб чиқариш нозирлиги Каркида гиламчилик артелини ташкил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган²⁵⁴. Демак, Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРдаги хунармандчилик соҳаларини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратган. Зеро, БХСРнинг маҳаллий хунармандчилик маҳсулотларига чет элда талаб катта бўлган.

БХСРдаги пахта заводларининг умумий сони 25 тани ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги ишдан чиққан. 1924 йилги мавсумда 5 та пахта заводини ишга тушириш мўлжалланган. Бу заводлар бир ойда 80 минг пуд тола ва 10 минг пуд ёғ етиштириш қувватига эга бўлган²⁵⁵.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРдаги ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги ислохотларни амалга оширишда олий бошқарув органи ҳисобланган ҳамда Марказ ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига амал қилган. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ўтказган мажлисларидан, унинг чиқарган қарорларидан кўриниб турибдики, Бухоро Иқтисодий Кенгаши ҳар бир масала юзасидан, албатта, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига қатъий амал қилган. Масалан, Бухоро Иқтисодий Кенгаши пахтачиликни ривожлантириш учун биринчи навбатда деҳқонларга катта имтиёзлар берган, бу билан деҳқонларнинг эътиборини қозонган, иккинчидан, пахта яккахокимлигининг ўрнатили-

²⁵³ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 133-варақнинг орқаси.

²⁵⁴ ЎзР МДА, 53-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 133-варақнинг орқаси.

²⁵⁵ Туркестанская правда. 11 марта. 1924. № 58.

ши учун замин тайёрлаган. БХСР халқ хўжалигини тиклаш учун аввало қишлоқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш биринчи галдаги вазифа ҳисобланган. Шунинг учун ҳам америка навли пахта эккан деҳқонларга Бухоро Иқтисодий Кенгаши томонидан қатор енгилликлар берилган. Хусусан, ўз ерига америка навли пахта эккан деҳқон ушр солиғидан озод этилган, шунингдек, қанча ерга пахта эккан бўлса, шунча ерда экилган галласи ҳам ушр солиғидан озод қилинган, сув ишлари бўлими зудлик билан ирригация тизимини пахта суғоришга тахт қилган. Бунинг учун БХСР ҳукумати Сув хўжалигига 365 минг рубл, яъни бутун бюджетдан 8% маблағ ажратган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши республикада иқтисодий ислоҳотларни ўтказишда Рус-Осиё Банки, Ўрта Осиё Қишлоқ Хўжалик банки, Ўрта Осиё Савдо банки ва Бухцентрсоюз каби ташкилотлар фаолиятдан кенг фойдаланган.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг иқтисодий районларидан бири Шарқий Бухоро эди. У ерда истиқлолчилик ҳаракатига кучли зарба берилгандан сўнг хўжаликни тиклаш мақсадида ҳукумат ижтимоий- иқтисодий соҳада ислоҳотлар ўтказишни бошлади. Шарқий Бухорога қатта миқдорда маблағ ажратиш орқали Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги иқтисодий алоқа тикланган, шунингдек, Шарқий Бухорода совет ҳокимиятининг мустаҳкамланишига ёрдам берган. Ерларни давлат назоратига олиш орқали республикадаги умумий ер майдони аниқланган, шунингдек, асрлар давомида мавжуд бўлган хусусий мулкчилик муносабатларига жиддий зарба берилган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРдаги транспорт тизимини ривожлантириш учун ҳам бир қатор тадбирлар ўтказди. Жумладан, Қарши-Термиз темир йул линиясини қуриб битказиш, Амударёдаги қайик транспортини ривожлантириш, Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги темир йул линиясини тиклаш, Қарши-Душанбе йўналишида арава ва туя транспортини ривожлантириш ҳамда Бухоро-Душанбе йўналишида ҳаво транспортини ташкил қилиш каби қарорлар чиқарилган.

Бундан ташқари, Бухоро Иқтисодий Кенгаши чорвачилик, хусусан, қоракўлчиликни ривожлантириш учун ҳам қатор ислохотларни амалга оширди. Сабаби, қоракўлчилик узоқ йиллар давомида Бухоро амирлигида катта фойда келтирадиган соҳалардан бири эди. Шунинг учун ҳам большевиклар ва Ёш бухороликлар бу соҳанинг ривожланишидан манфаатдор эди.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши Ўрта Осиё республикаларининг I ва II иқтисодий конференциялари орқали мамлакатда ўтказилган иқтисодий ислохотлар бўйича Марказга ҳисобот бериб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашидан кўрсатмалар олган. Умуман, Бухоро Иқтисодий Кенгаши республикадаги барча ташкилот ва нозирликлар устидан умумий назоратни ўрнатган. Хуллас, Бухоро Иқтисодий Кенгаши, бир томондан, БХСРдаги иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги ислохотларни амалга оширишда олий бошқарув органи сифатида катта ишни бажарган. Иккинчи томондан, у 1923 – 1924 йилларда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг кўрсатмалари асосида БХСРдаги барча иқтисодий ташкилот ва нозирликлар устидан умумий назоратни ўрнатган ҳамда Марказ топшириқларини бажарган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўз фаолиятини 1924 йил ноябрь ойида тўхтатган.

III БОБ. ХОРАЗМ ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШИ ФАОЛИЯТИДАГИ ЗИДДИЯТ ВА МУАММОЛАР

3. 1. Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ташқил топиши ва фаолияти

Россия империяси каби большевиклар ҳам Ўрта Осиё минтақасига хом ашё етказиб берувчи база сифатида қарашган. Уларни минтақанинг табиий хом ашё ва бойликларини тўхтовсиз ўзлаштиришдан ҳамда Марказга ташиб кетишдан иборат сиёсати аграр соҳада ҳам яққол намоён бўлди. Бунинг учун аввало асосий бойлик ҳисобланган ерлар мусодара қилиниб, давлат мулкига айлантирилди. Бу хусусий мулкчиликнинг йўқотилишига олиб келди. Бунга ҳам қаноат ҳосил қилмаган марказдагилар республикалар иқтисодий бошқарувини осонлаштириш ва марказлаштириш учун Иқтисодий Кенгашлар ташқил қилди. Бу Иқтисодий Кенгашлар қуйидан юқоригача босқичма-босқич ислохотларни амалга оширишда СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши кўрсатмаларига амал қилган ва унинг қарорларининг бажарилишини таъминлаб турган.

1920 йил 2 февралда қизил армия, Ёш хиваликлар ва Жунаидхондан норози бўлган туркман сардорларининг сиёсий иттифоқи томонидан мустақил Хива хонлиги ағдарилди ва Хоразмда Муваққат Инқилобий Қўмита тузилди. Инқилобий Қўмита қарорига кўра, 8 февралда Хоразм Халқ Иқтисодиёти Кенгаши ташқил этилди²⁵⁶.

Хоразм Халқ Иқтисодиёти Кенгаши таркибида тўртта бўлим бўлган:

- ер ишлари бўлими;
- савдо ва ишлаб чиқариш бўлими²⁵⁷;

²⁵⁶ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.) – С. 76.

²⁵⁷ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.) – С. 76.

– давлат иншоотлари бўлими;

– меҳнат бўлими.

1920 йил 26 – 30 апрелда бўлиб ўтган Бутун Хоразм Халқ вакилларининг I курултойида 15 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси ташкил қилинди²⁵⁸. Унинг таркибида иқтисодий соҳа билан шуғулланувчи қуйидаги иккита нозирлик фаолият юритган:

1. Ер ишлари нозирлиги.

2. Иқтисодий нозирлик.

Бу икки нозирлик ХХСРдаги иқтисодий масалаларда Халқ Нозирлар Шўроси қарорларига кўра иш кўрган. Маҳаллий шўролар нозирликларга бир йиллик кирим-чиқимлар ҳақида ҳисобот бериб турган. Бундан ташқари коғоз пулларни муомалага чиқариш ҳам бу нозирликлар зиммасига юклатилган. Хоразм Халқ Иқтисодиёти Кенгашидаги бўлимлар ХХСР иқтисодиётидаги барча соҳаларни қамраб олган, айниқса, пахта саноатини қаттиқ назорат қилган. Хоразм Халқ Иқтисодиёти Кенгаши орадан кўп ўтмай Хоразм Иқтисодий Кенгаши деб юритилган. Хоразм Иқтисодий Кенгаш раиси этиб Шокир Сиддиқов тайинланган²⁵⁹.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши расмий равишда 1921 йил 15 – 23 майда бўлиб ўтган Бутун Хоразм халқ вакилларининг II курултойида ташкил этилди. Унинг таркибида қуйидаги учта нозирлик бўлган.

1. Ер-сув ишлари нозирлиги. У ўз навбатида қишлоқ хўжалиги, ирригация, транспорт ва давлат иншоотлари бўлимларидан иборат бўлган.

2. Ишлаб чиқариш ва таъминот нозирлиги. У ўз навбатида савдо-сотик, меҳнат ва ташки савдо бўлимларига эга эди.

3. Молия нозирлиги²⁶⁰.

²⁵⁸ Юсунов П. Х. Ёш хиваликлар (Хотиралар). – Урганч: «Хоразм», 1999. – Б. 217-218.

²⁵⁹ Миткаримов М. Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисодиёт. – Урганч: «Хоразм», 1993. – Б. 32.

²⁶⁰ Ушр М/А, 71-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 104-варак.

Марказдан бошқарув сиёсати Хоразм пахтачилигида ҳам олиб борилиб, 1921 йил 15 июнда Хоразм Иқтисодий Кенгаши қарори билан унинг ҳузурида Пахтачилик қўмитаси ташкил қилинди. Унинг таркибий қисми қуйидагича эди:

- а) иш юритиш бўлими;
- б) кооперация бўлими;
- в) техника бўлими²⁶¹.

Пахтачилик қўмитаси вазифаларига қуйидагилар кирган:

а) РСФСРнинг Тўрткўлдаги пахта бўлиmidан барча национализация қилинган пахта ва ёғ ишлаб чиқариш заводларини қабул қилиш ва ишга тушириш;

б) пахтачилик тармогини давлат тасарруфига олиш ва пахта толасини давлат ҳисобига мусодара қилиш;

в) деҳқонларни ихтисослаштирилган кооператив бўлимларга жалб қилиш ва жойларда уларнинг бошқарувини таъминлаш²⁶².

Пахтачилик қўмитаси 1921 йилда Хонқа, Манғит, Гурлан, Тошҳовуз, Хўжайли, Ғозобод (Ғазовот) ва Янги Урганчда ўзининг пахта қабул қилиш пунктларини очган²⁶³. 1921 йил сентябрь ойида қўмита вазифасидан келиб чиқиб Янги Урганчдаги Мануиловга тегишли пахта тозалаш заводи таъмир қилиниб, ишга туширилган²⁶⁴.

Пахтачилик кооперативига қарашли ерлар 1921 йил сентябрь ойига келиб 3968 десятиანი ташкил қилган. Қўмита кооперацияга кирган ёки пахта эккан деҳқонларга имтиёзлар берган ёки уларни пул ва асбоб-ускуналар билан таъминлаган. Шунга кўра, 3968 десятиана ерга ишлатилган асбоб-ускуна ва маблағ қуйидагича таркиб топган:

- а) 198. 400 рубл;
- б) 357. 120 аршин газмол;
- в) 968 пуд керосин;

²⁶¹ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 33-варақ.

²⁶² ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 33-варақ.

²⁶³ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 24-варақ.

²⁶⁴ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 24-варақ.

- г) 317. 440 кути гугурт;
- д) 5952 пуд туз;
- е) 7436 дона кетмон ва ҳоказо²⁶⁵.

Умуман олганда, пахтачилик Хоразм халқ хўжалигида асосий тармоқлардан бири бўлиб, Хоразм пахтаси Фарғона водийсида етиштирилган пахта толасидан тозалиги, толасининг ингичкалиги билан ажралиб турган.

Хоразмда 1920 йилгача, кичик заводларни ҳисобга олмаганда, 33 та пахта тозалаш заводи бўлган. Шундан пахта тозалаш заводлари: Янги Урганчда 5 та, Гурланда 4 та, Хонқада 3 та, Тошҳовузда 5 та, Манғитда 4 та, Илялида 1 та, Ҳазораспда 3 та, Хўжайлида 4 та, Питнакда 1 та, Қўнғиротда 1 та, Хивада 1 та ва Останабозорда 1 та бўлган²⁶⁶.

Бироқ Хива хонлиги ҳудудига қизил армиянинг бостириб кириши ва ҳарбий ҳаракатлар натижасида бу заводларнинг кўпчилиги вайрон бўлган. ХХСР ҳудудида 1920 – 1921 йилларда пахта хом ашёси тайёрлаш ҳам кескин қисқариб кетган. 1922 йилдаги маълумотларга кўра, яроқли ҳолатдаги пахта тозалаш заводлари Янги Урганчда 1 та, Хонқада 2 та; ўртача таъмир талаб қиладиган заводлар Янги Урганчда 2 та, Гурланда 1 та, Ҳазораспда 3 та, Хивада 1 та, Останабозорда 2 та бўлиб, қолган заводлар эса умуман ишламаган²⁶⁷. 1922 йил Хоразмдан Марказга 25 минг пуд пахта хом ашёси юборилган. Лекин бу Марказ манфаатини мутлақо қондирмас эди.

Марказ юритган сиёсат натижасида 1922 йил июлда бўлган Бутун Хоразм халқ вакилларининг III қурултойида Хоразм Иқтисодий Кенгаши тугатилди. Унинг ўрнида ХХСР Ер ишлари, Молия, Савдо ва ишлаб чиқариш нозирликлари ташкил қилинди.

ХХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1923 йил 10 февралдаги қарорига кўра, яна Хоразм Иқтисодий Кенгаши қайта ташкил қилинди. Иқтисодий Кенгаш раиси этиб А. Усмонов

²⁶⁵ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 4-иш, 35-варак.

²⁶⁶ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 34-иш, 7-варакнинг орқаси.

²⁶⁷ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 24-варак.

тайинланди²⁶⁸. Иқтисодий Кенгаш таркибида бу даврда қуйидаги нозирликлар мавжуд эди:

1. Ер ишлари;
2. Молия;
3. Савдо ва ишлаб чиқариш.

ХХСР таркибидаги иқтисодий нозирликлар, хусусан, Савдо ва ишлаб чиқариш нозирлиги нозир ва икки ўринбосардан иборат бўлиб, оператив ва хўжалик бўлимларидан ташкил топган. Нозирлик аппаратида умумий миқдорда 15 та одам ишлаган. Нозирлик орқали четга қорақўл тери, гилам, пахта, жун, беда, бўйра, газмол, тамаки, қоғоз ва бошқа маҳсулотлар олиб кетилган²⁶⁹.

Нозирлик хом ашёни аҳолидан қуйидаги вақтда сотиб олган:

- қорақўл терини 1 апрелдан 1 июнгача;
- пахтани 1 сентябрдан 1 мартгача;
- жунни 1 майдан 1 сентябргача;
- бедани 1 июлдан 1 августгача;
- терини эса бутун ёз мавсумида.

Нозирликнинг Хива, Урганч, Хонқа, Питнак ва Қўнғиротда мол сақлайдиган омборлари, Москва, Тошкент ва Чоржўйда савдо бўлимлари мавжуд бўлган. Карвон йўли эса Полторацк – Хива, Чоржўй – Хива, Казалинск – Хива йўналишида бўлиб, Полторацкдан чой, Чоржўйдан тамаки, Казалинскдан газмол олиб келинган²⁷⁰.

Иқтисодий Кенгаш раиси ўз навбатида Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси раиси ўринбосари ҳисобланган. Хоразм Иқтисодий Кенгашига қуйидаги вазифалар юклатилган.

а) республика бюджетини ишлаб чиқиш;

б) Хоразмнинг иқтисодий аҳволи ҳақида батафсил маълумот бериш;

²⁶⁸ *Матқаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди... – Б. 46.

²⁶⁹ ЎЗР МДА. 2027-фонд. 1-руйхат, 4-иш, 16-варақ.

²⁷⁰ ЎЗР МДА. 73- фонд. 1-руйхат, 6-иш, 16-варақ.

с) Хоразм пул бирликларининг РСФСР пул бирликларига алмаштирилишини таъминлаш;

г) қишлоқ хўжалигига кредит ажратиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш;

д) Рус-Хоразм пахта ширкати фаолиятини кузатиш ҳамда унга ёрдам бериш.

Юқоридаги ҳолатларнинг пайдо бўлишига қуйидаги омилларни сабаб қилиб келтириш мумкин. Биринчидан, 1920 йил 13 сентябрда Москвада РСФСР билан ХХСР ўртасида 24 моддадан иборат иқтисодий битим имзоланган²⁷¹. Унга кўра, Россия империяси даврида рус капиталистлари томонидан Хива хонлиги худудида бунёд этилган банклар, фабрикалар савдо корхоналари ва бошқа муассасалар Хоразм республикасининг мулки деб эълон қилинган. Иккинчидан, Марказ кўрсатмаси билан хусусий мулкларни национализация қилиш сиёсати натижасида ерлар, заводлар, фабрикалар, ва бошқа муассасалар давлат ихтиёрига ўтказилган. Учунчидан, ХХСРнинг дастлабки ҳукумати – Нозирлар Шўроси ва Инқилобий Қўмитаси Марказ кўрсатмаси асосида эмас, балки миллий манфаатни кўзлайдиган мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди, натижада большевиклар ҳукуматда бир неча бор тўнтариш ўтказишди. Бу воқеалар ХХСР иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатган.

Большевиклар сиёсатига моҳиятан баҳо берилса, СССРнинг марказий районлари маҳсулот етказиб берувчи, Ўрта Осиё республикалари эса хом ашё етказиб берувчи минтақа эди. Шу маънода уларнинг иқтисодиёти шунга мослаштирилган ва назоратга олиниши керак эди. ХХСР пахтачилигини юксалтириш мақсадида 1923 йил 13 февралда Хоразм Иқтисодий Кенгаши ва РСФСР Бош пахта қўмитаси ҳамкорлигида Рус-Хоразм давлат пахтачилик ширкати ташкил қилинди²⁷².

Ширкатнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган:

²⁷¹ Ўз РМДА, 69-фонд, 1-руйхат, 2-иш, 1-варақ.

²⁷² Ўз РМДА, 73-фонд, 1-руйхат, 81-иш, 4 – 8-варақлар.

1. Пахта экиладиган ерларни кўпайтириш ва маблағ билан таъминлаш, ХХСР ҳудудидаги пахта тозалаш, ёғ ва совун заводларини рўйхатга олиш ҳамда ишга тушириш.

2. Пахта хом ашёсини сотиш ва сотиб олишни ўз зиммасига олиш.

3. РСФСР ва унинг республикаларидан пахта толасига айирбошланган маҳсулотларни олиб келиш ва тақсимлаш.

4. Пахта тозалаш ва ёғ ишлаб чиқариш учун зарур бўлган машина ва асбоб-ускуналарни СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг розилиги билан чет элдан олиб келиш.

5. РСФСР ҳудудида ширкатга тегишли бўлган пахта ва пахта маҳсулотларини сақлаш, темир йўл ва сув транспорти орқали уларни зудлик билан манзилга етказиб бериш.

6. Ўз пул маблағларини кредит тариқасида бериш, рус ва хорижий фирмалар билан савдо алоқалари ўрнатиш.

Ширкат юридик ҳуқуққа эга бўлиб, ўз номи акс этирилган муҳрга эга бўлган²⁷³. Ширкатнинг асосий маблағи 1. 500. 000 олтин рубл бўлиб, сармойанинг 50 %, яъни 750. 000 рубли Хоразм Иқтисодий Кенгашига, қолган 50% эса РСФСРга тегишли бўлган²⁷⁴.

ХХСР иқтисодиёти қишлоқ хўжалигига ихтисослашган бўлиб, қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарига муҳтож ҳисобланган. Бундан ташқари ирригация соҳасида ҳам бир қатор муаммолар бор эди. Жумладан, Амударёнинг чап қирғоғи, хусусан, Жанубий Хоразм ерларига (Питнакдан то Қипчоққача) насослар орқали сугоришни ташкил қилиш зарур эди. Бу вазифа ҳам ширкат зиммасига юклатилган. Хоразм пахтачилигини тиклаш мақсадида ширкат кўриқ ерларни ўзлаштирган ва у ерларга сув чиқарган, пахта тозалаш заводларини таъмирлашда иштирок этган аҳолини мунтазам равишда тақдирлаб, пул ва озиқ-овқат маҳсулотларини арзон нархларда берган²⁷⁵.

²⁷³ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 34-иш, 1-варақ.

²⁷⁴ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 34-иш 1-варақнинг орқаси.

²⁷⁵ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 34-иш 17-варақ.

Шуни айтиб ўтиш керакки, пахтачилик Хоразмда нафақат иқтисодий, балки сиёсий аҳамият ҳам касб этган. Бироқ экин майдонларининг кўпайиши қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ҳам сабаб бўлган. Шунинг учун Хоразм деҳқонларини чўчитмаслик мақсадида дастлаб эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш керак эди. Чунки пахта майдонларининг кўпайиши аслида озиқ-овқат маҳсулотлари тақчиллигини келтириб чиқарарди. Кўпчилик бу нарсанинг моҳиятига дарров тушуниб етмаган. Шу мақсадда пахтачилик билан шуғулланган деҳқонларга имтиёзлар берилиб, биринчи навбатда солиқлардан озод қилинган, иккинчидан, улар асбоб-ускуна билан таъминланган. Шу орқали деҳқонлар ўз хўжалигини тиклаб олганлар.

1923 йил 21 ноябрда Хоразм Иқтисодий Кенгаши Хоразм Коммунистик партияси Марказий Қўмитасига ҳисобот берар экан, қуйидаги маълумотларни тақдим этган. Ўтган ярим йил ичида ширкат Хоразм ҳудудида 6 та пахта қабул қилиш пунктини очган, 3 та пахта тозалаш заводи таъмирдан чиқарилиб, ишга туширишга тайёрланган, 20 вагон пахта толаси Москвага жўнатишга, бундан ташқари, 25 минг пуд пахта хом ашёси жўнатишга тайёр бўлган²⁷⁶.

Рус-Хоразм пахтачилик ширкати Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига Хоразм ҳудудидаги пахта тозалаш заводларининг умумий ва якка тартибдаги қиймати тўғрисида ҳисобот берар экан, қуйидагиларни маълум қилган. Хоразмдаги пахта тозалаш ва совун ишлаб чиқарувчи заводларнинг умумий қиймати 463. 343 рубл 14 тийин бўлиб, улардан:

а) Хивадаги собиқ Олтибош пахта тозалаш заводи 44. 621 рубл 55 тийин,

б) Янги Урганчдаги Ярославский пахта ва совун заводи 100. 820 рубл 90 тийин,

в) Янги Урганчдаги Крафтга тегишли совун ва пахта тозалаш заводи 142. 727 рубл 24 тийин,

г) Янги Урганчдаги Баққоловнинг пахта заводи 54. 90 рубл 97 тийин,

²⁷⁶ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 29-иш, 230-варак.

д) Тошҳовуздаги Ярославский пахта заводи 21. 217 рубл 76 тийин,

е) Гурландаги Мануиловнинг пахта заводи 41. 155 рубл 52 тийин,

ж) Хонқадаги Азизбой Мадиевнинг пахта заводи 35. 491 рубл 41 тийин,

з) Ҳазораспадаги пахта тозалаш заводи 17. 219 рубл турган²⁷⁷.

Хоразм Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг 1923 йил 2 ноябрдаги мажлисида юқоридаги пахта тозалаш ва совун ишлаб чиқарувчи заводларни пахтачилик ширкати ихтиёрига ўтказиш ҳақида қарор чиқарилган²⁷⁸.

1924 – 1925 йилги мавсумда Рус-Хоразм пахтачилик ширкати 5 та пахта тозалаш заводини Янги Урганч, Гурлан, Тошҳовуз, Хонқа, Хивада ишга туширишни мўлжаллаган. Бундан ташқари, Хива ва Янги Урганчда биттадан совун ишлаб чиқарувчи завод ишга туширишни режалаштирган²⁷⁹.

Рус-Хоразм пахтачилик ширкати Хоразм пахтачилигини тиклашда катта ишни амалга оширган. Пахтачиликнинг тикланиши, биринчи навбатда, Хоразм қишлоқ хўжалигининг тикланишига ёрдам берган, иккинчидан, қўриқ ерлар ўзлаштирилиб, пахта майдонлари кўпайган, учинчидан, янги ерларни сугориш учун машина насосларидан фойдаланиш йўлга қўйилган, тўртинчидан, уруш вақтида вайрон бўлган пахтачилик саноати тикланган.

Умуман олганда, ширкат ўз фаолиятини Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ва Хоразм Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига асосланиб олиб борган. Натижада, Марказнинг пахтачилик саноати ривожланган районларига хом ашё етказиб бериш кўпайган ва ерлар давлат назоратига олинган. Пахта заводлари ва ерларни давлат ихтиёрига ўтказиш натижасида мулкчилик муносабатлари тугатилган.

²⁷⁷ ЎЗР МДА. 2027-фонд. 1-руйхат, 41-иш, 6-варак.

²⁷⁸ ЎЗР МДА. 73-фонд, 1-руйхат, 62-иш, 22-варакнинг орқаси.

²⁷⁹ ЎЗР МДА. 2027-фонд. 1-руйхат, 41-иш, 6-варак.

1923 йил 29 апрелда Хоразм Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, унинг таркибий тузилишига бутунлай янги ўзгартиришлар киритилган:

- а) секретариат;
- б) канцелярия;
- в) статистика бўлими;
- г) молия бўлими;
- д) давлат режа бўлими;
- е) штатлар бўйича бўлим;
- ж) кўргазмалар ташкил қилиш бўлими²⁸⁰.

Статистика бўлими мамлакатдаги аҳоли, ер, экин майдонлари, чорва, қишлоқ хўжалик асбоблари, ички ва ташқи савдо ҳақида маълумотлар тўплаган. Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий конференцияси қарорларида ҳам БХСР ва ХХСРда статистика қўмиталарини ташкил қилиш ҳақида қарор чиқарилган²⁸¹. Молия бўлими ХХСРнинг давлат бюджети ҳақида батафсил маълумот тўплаши керак эди. Давлат режа бўлими профессор Черданцев раҳбарлигида барча нозирликлар фаолиятини текширган. Мамлакат ва жойлардаги муассасалар хўжалик режасини ишлаб чиққан. Штатлар бўйича бўлим эса давлат идора ва ташкилотларининг иш ўринлари қисқариши ва соддалаштириш борасида режалар ишлаб чиққан. Кўргазмалар бўлими Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий конференцияси қарорига кўра ташкил қилинган бўлиб, ХХСРнинг Бутунроссия қишлоқ хўжалик кўргазмасида қатнашишини таъминлаши керак эди²⁸². Хоразм Иқтисодий Кенгаши раиси этиб яна А. Усмонов тайинланган²⁸³. 1923 йил 10 июнда Хоразм Иқтисодий Кенгаши ХХСР Савдо ва ишлаб чиқариш нозирлигини қайта ташкил қилиш мақсадида махсус комиссия ташкил қилинди. Тафтиш натижаларига кўра, 1923 йил 12 августда но-

²⁸⁰ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 51-варак.

²⁸¹ ЎзР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 11-варак.

²⁸² ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 119-варак.

²⁸³ Хоразм вилояти давлат архиви (Хоразм ВДА), 590-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 153-варак.

зирлик ўрнида Иқтисодий Кенгаш таркибига кирувчи Савдо ва ишлаб чиқариш бўлими ташкил қилинди²⁸⁴.

1923 йил октябрда Бутун Хоразм Халқ вакилларининг IV курултойидан сўнг Хоразм Иқтисодий Кенгаши таркибига қуйидаги ўзгартиришлар киритилди:

- а) савдо ва ишлаб чиқариш бўлими;
- б) ер ишлари бўлими;
- в) молиявий бўлим;
- г) статистика бўлими;
- д) давлат режа бўлими²⁸⁵.

1923 йил 22 октябрдан Хоразм Иқтисодий Кенгаш раислигига Дмитрий Брюханов тайинланди²⁸⁶.

Бундан ташқари Хоразм Иқтисодий Кенгашига транспорт ва ёқилғи бўлими, солиқ бошқармалари, йўл транспорти бўлимлари бўйсунган. Умуман олганда, Хоразм Иқтисодий Кенгаши бошқа Иқтисодий Кенгашлар сингари, республикадаги олий хўжалик органи ҳисобланиб, мамлакатдаги иқтисодий ислохотларда етакчилик қилган. Жойларда иш фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида Хоразм ҳудудида вилоят иқтисодий кенгашларини ташкил қилган.

Хоразм Иқтисодий Кенгашининг вазифаларига қуйидагилар кирган:

а) Хоразм Иқтисодий Кенгаши иқтисодий масалалар бўйича қабул қилинган қарорларнинг барча давлат идоралари томонидан бажарилишини назорат қилган²⁸⁷;

б) барча маҳалий кенгашлар устидан назорат, бошқарув ва келишувларни амалга оширган;

в) Ўрта Осиё республикаларининг Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тақдим этган хўжалик режаларини кўриб чиққан ва уларни мувофиқлаштирган;

г) республика халқ хўжалигини ривожлантириш учун бар-

²⁸⁴ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 83-иш, 20 – 36- варақлар.

²⁸⁵ ЎзР МДА, 71-фонд, 1- руйхат, 45- иш, 25 – 29-варақлар.

²⁸⁶ *Матқаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди... – Б. 52.

²⁸⁷ ЎзР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 12-иш, 36-варақ.

ча мавжуд табиий ва хом ашё бойликларидан фойдаланишда ташаббус кўрсатган;

д) Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисида қабул қилинган қарорларни мажлисдан сўнг уч кун ичида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тақдим этиши керак бўлган;

е) Хоразм Иқтисодий Кенгаши ХХСР худудида ягона хўжалик режаларини тадбиқ этишда, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари ва ХХСР билан СССР, Туркистон АССР ва БХСР ўртасида тузилган шартнома ва келишувлар асосида амалга оширган²⁸⁸.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўз муҳрига ҳам эга бўлган.

Иқтисодий Кенгаш бўлимлари юқоридаги вазифаларни амалга оширишда ўз ваколат доираларидан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатган. Масалан, 1923 йил декабрда бўлган Хоразм Иқтисодий Кенгаш мажлисида аҳолидан олинадиган солиқ йиғимлари ҳақида сўз кетиб, унга кўра, 10 танобгача ери бўлган қизил аскарлар ягона қишлоқ хўжалик солиғидан озод қилинган. Шунингдек, ерга ишловчи аъзолари бир киши бўлса, у ҳам барча давлат мажбуриятларидан озод қилинган. Бу имтиёзга милиционерлар ҳам эга бўлган²⁸⁹.

1924 йилдан Хоразм Иқтисодий Кенгаши раиси вазифасида Ўроз Ирманов ишлаган²⁹⁰.

1924 йил январдаги Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисида солиқ бошқармаси жойлардаги солиқ ишларини тартибга солиш ва ривожлантириш мақсадида ўз вакилларини туманларга жўнатиш тўғрисида қарор чиқарган. Жумладан, Тошҳовуз туманига Иконников, Ҳазорасп туманига Шапов, Хўжайли туманига Мукин, Урганч туманига Парецкий, Хива туманига Мавскийлар жўнатилган. Тўғонбоевга эса барча вилоятлардаги солиқ ишларини текшириш ваколати юклатилган²⁹¹.

²⁸⁸ ЎзР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 36 – 37-варақлар.

²⁸⁹ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 30- иш, 9-варақ.

²⁹⁰ *Матқаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, назирлари ва иқтисоди... – Б. 53.

²⁹¹ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 30-иш, 12-варақ.

Бундан ташқари, Хоразм Иқтисодий Кенгашининг молия бўлимига хунармандлардан солиқ йиғиш тартибини кўриб чиқиш юклатилган. Унга кўра, хунармандлардан хонлик давридаги солиқ йиғишни тўхтатиш ва улардан ҳам ягона давлат солиғи олиниши тўғрисида қарор чиқарилган²⁹².

Хулоса қилиб айтганда, большевиклар ташаббуси билан БХСРдаги каби Хоразмда ҳам 1920 йилда Хоразм Иқтисодий Кенгаши ташкил этилди. БХСРдан фарқли ўлароқ, Хоразм Иқтисодий Кенгаши таркибий тузилиши ва раҳбарлари 1921 – 1924 йиллар оралиғида вақти-вақти билан ўзгариб турган. ХХСРда ҳокимият бошлиқларининг ўзгариши билан ҳам қиёслаш мумкин. 1921 – 1922 йилларда Иқтисодий Кенгашда Шокир Сиддиқов, 1922 йилда А. Усмонов, 1923 йилда Дмитрий Брюханов, 1924 йилда Ўроз Ирманов раис вазифасида ишлаган. Хоразм Иқтисодий Кенгашининг таркибий тузилишидаги бу ўзгаришлар, албатта, Марказ манфаатларига мослаштириб олиб борилган. Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўз фаолияти давомида кўплаб иқтисодий масалаларни кўриб чиққан. Бу ҳолатни унинг турли йилларда фаолият юритган бўлимлари фаолияти орқали ҳам билиб олиш мумкин. Масалан, ер ишлари, савдо ва ишлаб чиқариш, молия, давлат иншоотлари, қишлоқ хўжалик кредити, пул бирлигини алмаштириш, пахта масаласи, республика бюджети, давлат режаси, статистика, чорва, саноат, кўрғазмалар ташкил қилиш ва бошқа бўлимлар фаолияти бунга мисол бўлади.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши ҳам мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, Бухоро Иқтисодий Кенгаши каби Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига ҳисобот берган. Бу кенгаш таркибида ҳам Рус-Хоразм ва вилоят иқтисодий кенгашлари фаолият олиб борган. Хоразм Иқтисодий Кенгаши ҳузурида Халқ Нозирлар Шўроси тасдиқлаган Ижтимоий суғурта қўмитаси ва Фавқуллодда ҳолатлар учун олий тариф қўмитаси ташкил қилинган. Шунингдек, Хоразм Иқтисодий Кенгаши мамлакатда хўжалик

²⁹² ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат. 22-иш. 13-варак.

соҳасида иқтисодий ислоҳотларни ўтказишда Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридаги Иқтисодиёт, Ички ишлар ва Давлат режа кўмитаси нозирликлари фаолиятдан фойдаланган. Бундан ташқари, Хоразм Иқтисодий Кенгаши иш ўринларини тасдиқлаган, фавқулодда пул маблағлари эса Хоразм Иқтисодий Кенгашининг алоҳида маблағларидан ажратилган.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши вазифаларига иқтисодий масалалар бўйича қабул қилинган қарорларнинг барча давлат идоралари томонидан бажарилишини назорат қилиш, барча маҳаллий кенгашлар устидан назорат, бошқарув ва келишувларни амалга ошириш, Ўрта Осиё республикаларининг Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тақдим этган хўжалик режаларини кўриб чиққан ва уларни мувофиқлаштириш, республика халқ хўжалигини ривожлантириш учун барча мавжуд табиий ва хом ашё бойликларидан фойдаланишда ташаббус кўрсатиш, Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисида қабул қилинган қарорларни мажлисдан сўнг уч кун ичида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тақдим этиш ва ҳоказолар кирган.

Бирок, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаси асосида иш юритган Хоразм Иқтисодий Кенгаши ХХСРнинг Марказга иқтисодий жиҳатдан қарам бўлишига ва унинг хом ашё базасига айланишида асосий роль ўйнаган. Хоразм Иқтисодий Кенгаши большевиклар назорати остида фаолият кўрсатган.

3. 2. Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ХХСРда олиб борган иқтисодий сиёсати

Хоразм Иқтисодий Кенгаши асосий кўрсатмаларни Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашидан олиб турган. Бундан ташқари ўз фаолиятини олиб боришда у 1920 йилдаги РСФСР ва Хоразм Республикалари ўртасидаги 24 моддадан иборат Иттифок шартномаси ҳамда 15 моддадан иборат Иқтисодий битимга му-

вофик иш кўрган²⁹³. Унга кўра, Хоразм Республикаси ўзининг ички истеъмоли учун ортикча бўлган барча хом ашёсини, пахта ва пахта маҳсулотлари, мўйна, гилам, тери, жун, уругликлар – барча-барчасини РСФСР ихтиёрига бериши керак эди. Шунингдек, ХХСР бошқа давлатлар билан эркин савдо қилиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилганди. Хоразмнинг иқтисодиёти эса Россия эҳтиёжларига мослаштирилган эди²⁹⁴.

Шундай қилиб, Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўз фаолиятини юритишда биринчи навбатда Россия манфаатларини кўзлаб, иқтисодий ислохотларни олиб бориши керак эди. Бу ҳолатни Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўтказган мажлислар ва бўлимлар фаолиятдан ҳам билиб олиш мумкин.

Асосий эътибор аввало ерга қаратилган бўлиб, мисол тариқасида 1923 йил 28 майдаги Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисида вақфларга тегишли ерлар, улардан олинадиган ҳосил ҳақида сўз юритилган²⁹⁵. Жумладан, вақфларга тегишли ерлар ХХСР ҳудудида 471. 440 танобни ташкил қилиб, шундан ишлов берилгани 178. 001 танобни, ишлов берилмагани 293. 439 танобни ташкил қилган. Ўлчанмаган ерлар 25% ни ташкил қилиб, унинг ярми яроқли, ярми яроксиз ҳолда бўлган. Ер ишлари нозирлиги ушбу ерларнинг 10% ини ижарага олиб ишлатган, қолган ерлар аввалгидек Маориф нозирлиги тасарруфида қолган. Ижарага берилган ерлардан 124. 467 ботмон ғалла ва эски пул бўйича 28 миллион рубл фойда олинган²⁹⁶. Демак, кўриниб турибдики, Хоразмдаги вақф ерлари Маориф нозирлиги тасарруфида бўлиб, Ер ишлари нозирлиги ундан ижарага олиб фойдаланган.

1923 йил 18 июлда бўлган Хоразм Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлиси кун тартибида 1923 – 1924 йилги ХХСР Ер ишлари нозирлигининг режаси муҳокама қилинган²⁹⁷. Но-

²⁹³ ЎзР МДА. 69-фонд. 1-руйхат, 2-иш, 1-варак.

²⁹⁴ ЎзР МДА. 69-фонд. 1-руйхат, 2-иш, 1-варак.

²⁹⁵ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат, 36-иш, 8-варак.

²⁹⁶ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат, 36-иш, 8-варак.

²⁹⁷ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат, 36-иш, 53-варак.

зирликнинг маълумотларига кўра, республикадаги сугориладиган экин майдони 527. 160 таноб ёки 219. 650 десятинали ташкил қилган. Шундан Даргомота туманида 13050 таноб, Питнакда 5941 таноб, Ҳазораспда 24552 таноб, Бешарикда 30218 таноб, Хивада ва Окдарбандда 80265 таноб, Хонқада 13850 таноб, Урганчда 23890 таноб, Қиёт-Қўнғиротда 10354 таноб, Қиётда 12521 таноб, Қўшқўпирда 8707 таноб, Ғазовотда 6256 таноб, Шохободда 8606 таноб, Тахтабозорда 27755 таноб, Амбарманокда 15235 таноб, Гурланда 31280 таноб, Қиличнӣёзбек ва Кўкчаганда 14152 таноб, Хитойда 9260 таноб, Тошҳовузда 40513 таноб, Илялида 48591 таноб, Манғитда 18341 таноб, Қипчокда 6384 таноб, Порсуда 26603 таноб, Хўжайлида 11770 таноб, Кўҳна Урганчда 7500 таноб, Шуманайда 7818 таноб, Қўнғиротда 23676 таноб ерни ташкил қилган. Кўрсатилган ерлардан ташқари яна Қорақум саҳроси, ботқоқликлар ва бошқа ерларда 10. 000. 000 таноб ёки 4. 166. 667 десятинали ер мавжуд бўлган²⁹⁸.

1923 – 1924 йилдаги хўжалик режасига кўра, Хоразмда давлат ерлари ва шахсий томорқалар харитасини тузиш ишлаб чиқилган. Бу, биринчидан, давлат ер фондида қанча ер борлигини, шахсий ерлар ҳамда яширин ерларнинг қанчалигини аниқлаган. Иккинчидан, давлат ер фондининг шу орқали кам ерли ва ерсиз дехқонларга ер тақсимлашини осонлаштирган. Ер ишлари нозирлигининг маълумотларига кўра, барча ерлар 530.000 танобни ташкил қилган. 1923 йил 4 ноябрдаги маълумотларга кўра, ХХСРдаги ерлар майдони 450.000 десятинали ташкил қилган, шундан экишга яроқли ерлар 376.000 десятинали ташкил қилган ёки 902.000 танобга тўғри келган²⁹⁹.

Умумий маълумотларга кўра, ХХСРда 80 мингдан 100 мингтагача хўжалик мавжуд бўлиб, ўртача ҳисобда уларнинг сонини 100 минг хўжалик дейиш мумкин. Шундан 6100 хўжа-

²⁹⁸ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 36-иш, 53-варак.

²⁹⁹ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 269.

лик кўчманчи ҳаёт кечирган. Хўжаликлар микдоридан келиб чиқадиган бўлса, республика аҳолиси тахминан 800 минг – 1 млн кишини ташкил қилган, шаҳар аҳолиси 7 % ни, қишлоқ аҳолиси 93% ни ташкил қилган. Суғориладиган ерларнинг умумий майдонини аниқлаш қийин кечган. Сабаби, 1923 йилгача Хоразмда қишлоқ хўжалигида статистик маълумотлар олиб борилмаган ва кўпгина ерлар заминдорлар томонидан яширилган.

Шуни айтиш жоизки, Хоразмда америка навли пахта жанубий, марказий ва шимолий ерларда экилган. Лекин асосий пахта экиладиган туманлар Жанубий Хоразм ва Марказий Хоразм ҳудудлари ҳисобланган. Шимолий ҳудудда кўпроқ ғалла, чорвачилик ривожланган, яйлов ерлар кўп бўлган³⁰⁰.

Юқоридаги хўжалик режасининг текшируви Туркистон халқ университети профессори Черданцев томонидан амалга оширилган. Черданцев бу маълумотларни аввал Хоразм Иқтисодий Кенгашига, сўнгра РСФСР Ер ишлари халқ комиссари Смирновга тақдим этган. Бу текширувни ўтказишдан асосий мақсад, ХХСР ҳудудидаги барча ерларни ҳисоблаш, шунга мувофиқ Хоразмнинг хўжалик режасини ишлаб чиқиш эди. Чунки Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ва Ўрта Осиё Республикалари иқтисодий конференциясида кўрилган масалалар давлат аҳамиятига молик ҳисобланиб, улар қуйидагилардан иборат бўлган: иригация, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши, транспорт, алоқа, ижтимоий таъминот, халқ таълими ва соғлиқни сақлаш масалалари ва ҳоказо³⁰¹.

Хоразм қадимдан сугорма деҳқончиликка асосланган давлат бўлиб, қишлоқ хўжалигини тиклашдаги биринчи масала иригация соҳаси эди. Бу Хоразм Иқтисодий Кенгаши ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашларининг назаридан четда қолмаган. Чунки Хоразм воҳасида Амударё қирғоқлари бўйлаб бир неча минглаб чигирик ва чархпалаклар қурилган бў-

³⁰⁰ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 270.

³⁰¹ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 270.

либ, Хоразм дехқонлари дехқончиликдан доимо юқори ҳосил олишга интилишган. Шуни ҳисобга олган ҳолда, 1923 йил 16 июндаги Хоразм Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида Туркистон сув хўжалигига бошқармасига Хоразмдаги ирригация тармоғини мустаҳкамлаш ва яхшилаш вазифаси юклатилган³⁰².

Хоразм Иқтисодий Кенгашига 1923 йил 4 ноябрда тақдим этилган маълумотга кўра, Хоразмдаги ирригация тизими уч ҳудудга бўлинган. Биринчиси – жанубий ҳудуд, у Дарғомотадан бошланиб Янги Урганчгача, иккинчиси – марказий ҳудуд, Дадан ўзанидан ғарбга томон Хўжайлигача, учинчиси – шимолий ҳудуд, Хўжайлидан шимолга, Орол денгизига қадар чўзилган.

Хоразмдаги умумий ирригация тизимини қуйидаги тўрт гуруҳга бўлиш мумкин³⁰³:

- 1) магистрал каналлар;
- 2) магистрал каналлардан очилган анҳорлар;
- 3) йирик суғориш ариқлари;
- 4) майда-майда ариқлар.

Шунга мувофиқ Полвонариқ, Ғазовот, Ёрмиш, Қилич-ниёзбой, Мангит, Сухбет, Лавзон, Хонёб йирик каналлар бўлган. Иккинчи даражали каналлар сони 138 тани ташкил қилган.

Хоразмдаги барча каналлар узунлигини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлмаган. Асосий каналларнинг умумий узунлиги ўргача икки минг верстни, тармоқ каналларининг умумий узунлиги эса беш минг верстни ташкил қилган³⁰⁴. Хоразмда йирик каналларни ёп деб айтишган.

Хоразмдаги суғориш тизимларининг тозаллигини қадим-қадимдан халқ ўз зиммасига олиб келган. Шунга кўра, 1923 йилдаги маълумотларга кўра, 9 та йирик канал-

³⁰² Народное хозяйство Средней Азии. 1924. № 1. – С. 59.

³⁰³ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 270.

³⁰⁴ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 270.

ларни тозалаш ишлари давлат назоратида халқ томонидан амалга оширилган. Қолган ариқларни аҳоли ҳашар йўли билан тозалаган. Каналларни тозалаш ишларида 1. 096. 000 олтин сўм сарфланган. Унга 50 минг одам сафарбар қилиниб, улар 5 – 6 ҳафта ишлаган³⁰⁵.

Бундан ташқари, ирригация соҳасида этник ва сиёсий масала ўзбек ва туркман аҳоли ўртасидаги сув можаролари ҳисобланган. Чунки, ўзбеклар каналларнинг бошида жойлашган бўлиб, натижада туркман аҳоли сув танқислигидан озор чеккан.

1923 йил охирида Хоразм Иқтисодий Кенгаши раиси Д. Брюханов қилган республика халқ хўжалигининг ҳолати ва уни яхшилаш борасидаги ҳисоботида, ирригация соҳасидаги ўзгаришлар борасида 1923 – 1924 йиллардаги хўжалик режасида қуйидаги уч йўналишда иш олиб бориш кўзда тутилган³⁰⁶:

1) 9 та йирик каналларда давлат назоратини кучайтириш ва тозалигини текшириш;

2) 138 та майда ва ўрта ариқлар устидан ҳам давлат назоратини ўрнатиш;

3) Амударёни жойлардаги қиргоқларини ва тўғонларни мустаҳкамлаш.

Биринчи галдаги вазифа 9 та йирик каналларни тозалаш ишлари бўлиб, бу ишларга аҳоли 12 кундан 20 кунгача ҳашар йўли орқали ишлаши кўзда тутилган. Бунинг учун 35660 киши, шундан 450 та отлик киши сафарбар этилган. Керакли материални 1930 та аравада ташиш уларга юклатилган. Шундан сўнг, 138 та ўрта ва майда типдаги ариқларни тозалаш лозим бўлиб, бу ишларга 32 минг ишчи кучи 24 кун давомида ишлаши кўзда тутилган. Амударёнинг қиргоқларини мустаҳкамлаш ишларига 17800 ишчи кучи керак бўлган³⁰⁷.

³⁰⁵ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 271.

³⁰⁶ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 5 – 6-варақлар.

³⁰⁷ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 5 – 6-варақлар.

1923 – 1924 йилларда хўжалик режаси бўйича ирригация соҳасида асосий ишлардан бири бўлган суғориш тизимини механизациялаш ҳисобланарди. Бундан ташқари, Питнак туманидаги сув таъминотини яхшилаш керак эди, чунки шу йўл билан туркман аҳолисини сув билан таъминлаш муаммоси ечиларди.

Демак, юкоридагилардан кўриниб турибдики, ирригация тизими ХХСРда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий аҳамият касб этган. Буни яхши англаган большевиклар, ҳокимият тепасига келган дастлабки кунлариданоқ, Хоразмдаги суғориш тизимини яхшилашга эътиборини қаратган. Бироқ ариқларни тозалаш ва таъмирлаш ишлари меҳнаткаш аҳоли гарданига юклатилган. Чунки улар давлат учун текин ишчи кучи саналган ва давлат ҳам бундан манфаатдор бўлган.

Қишлоқ хўжалигида қилинган асосий ишларга, 1923 йил 20 мартдаги маълумотларга кўра, 100 минг танобни ташкил қилган давлат ерларининг 20 минг таноби кам ерли ва ерсиз деҳқонларга берилганлиги ҳамда 3 минг таноб ер эса ҳаракатдаги қизил аскарларга тақсимланганлигини айтиб ўтиш мумкин. Ҳар бир одамга 1 танобдан 2,5 танобгача ер тўғри келган³⁰⁸. 1923 йил 4 ноябрь ҳисоботидаги маълумотларга кўра, ерга эгаллик қилиш бўйича бутун аҳолини куйидаги беш гуруҳга бўлиш мумкин бўлган: биринчи гуруҳ – бир танобдан 3 танобгача ери бўлган аҳоли 40%, иккинчи гуруҳ – 3 танобдан 5 танобгача ери бўлган аҳоли 25%, учинчи гуруҳ – 5 танобдан 10 танобгача ери бўлган аҳоли 20%, тўртинчи гуруҳ – 10 танобдан 20 танобгача ери бўлган аҳоли 10%, бешинчи гуруҳ – 20 танобдан олган кўп ери бор аҳоли 5% ни ташкил қилган. Ўзбеклар, туркманлар ва қорақалпоқлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан турлича миқдорда ҳосил олишган. Ўзбеклар деҳқончиликнинг пири бўлишган. Буни куйидаги жадвалдан ҳам билиб олиш мумкин.

³⁰⁸ История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.)... – С. 200.

XXСР аҳолисининг деҳқончиликдан олган ҳосил миқдори (бир таноб ердан олинган ҳосил миқдори)

Т/р	Туманлардаги хўжаликлар	Хонка, Урганч, Хива – ўзбеклар хўжалиги	Тошховуз, Ғазовот – туркманлар хўжалиги	Кўнгирот, Хўжайли, Хитой–қорақалпоқлар хўжалиги
1	Бугдой	50 ботмон	25 ботмон	30 ботмон
2	Жўхори	55 ботмон	35 ботмон	7 ботмон
3	Пахта (америка навли)	25 ботмон	—	—
4	Гуруч	75 ботмон	35 ботмон	—
5	Беда	2500 боғ	1000 боғ	2000 боғ
6	Қовун	1000 дона	600 дона	500 дона
7	Мош	20 ботмон	15 ботмон	10 ботмон
8	Кунжут	15 ботмон	9 ботмон	15 ботмон
9	Тарик	30 ботмон	20 ботмон	20.ботмон
10	Пахта (маҳаллий гўза)	—	15 боғ	10 боғ
11	Арпа	—	15 ботмон	25 ботмон

Жадвалдан ҳам кўриниб турибдики, баъзи маҳсулотлар, айниқса, америка навли пахтанинг ҳосилдорлиги жуда камайиб кетган. Ҳосилдорликни ошириш учун биринчи навбатда деҳқонларнинг меҳнатини рағбатлантириш, иккинчидан, хўжаликларни техника билан таъминлаш зарур бўлган, учинчидан, суғориш тизимини механизациялаштириш зарур эди.

1923 йил охирларида Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисидаги қишлоқ хўжалигидаги асосий масалалардан бири, биринчидан, тажрибали мутахассисларнинг етишмаслиги³⁰⁹, иккинчидан, машина ёрдамида ишлов беришни таъминлашнинг

³⁰⁹ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-руйхат. 8-иш, 8-варак.

камлиги ва тажриба участкаларининг йўқлиги деб эътироф этилган. Мажлис қарорига кўра, Хоразмга 3 та агроном таклиф этиш, Янги Урганчдаги Баққоловнинг еридан 170 – 200 таноб ерни тажриба участкаси учун ажратиш, Янги Урганч ва Хивада богдорчилик участкаси ташкил қилиш учун 3 таноб ер ажратиш ҳақида қарор чиқарилган.

Бундан ташқари, мажлисда Хоразмдаги яроқли ерларга экин экиш қуйидагича тақсимланган.

6-жадвал

ХХСРда ерларга экиладиган экинлар миқдори

№	Экинлар номи	% ҳисобида
1	Пахта (америка навли)	1%
2	Жўхори	23%
3	Бугдой	17%
4	Беда	10%
5	Гуруч	5%
6	Мош	2%
7	Кунжут	3%
8	Пахта (маҳаллий ғўза)	9%
9	Полиз экинлари	10%
10	Бошқа экинлар	10%
11	Дам оладиган ерлар	10% ²

Иккала жадвалдан ҳам кўриниб турибдики, большевикларни ташвишлантириб келган масалалардан бири пахта учун кам ер ажратилгани ва кам ҳосил олингани эди. Шунинг ҳисобга олиб, америка навли пахта етиштиришни кўпайтириш мақсадида совет ҳукумати деҳқонларга турли имтиёзлар берган.

Янги Урганчдаги Шовот ариги яқинидаги собиқ амалдор Ризаевга қарашли 700 таноб қаровсиз ерни «Хорцентрсоюз»-

га бериш тўғрисида 1923 йил 10 декабрда қарор чиқарилган. Бу ер уч йил муддатга берилиб, «Хорцентрсоюз» фойданинг қатта қисмини давлатга берган, лекин ягона қишлоқ хўжалик солиғидан озод қилинмаган³¹⁰.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши ХХСР Ер ишлари нозирлигига 1924 – 1925 йилда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида асосий вазифа қилиб қуйидагиларни белгилаган:

а) қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нарҳини кўтариш (биринчи навбатда пахтанинг);

б) маҳаллий ғуза ўрнига америка навли пахта экишни кўпайтириш;

в) сув хўжалигини тубдан яхшилаш, уни механизациялаш ва суғориладиган ерларни кўпайтириш;

г) ерларга ишлов беришда техникадан кўпроқ фойдаланиш;

д) деҳқон хўжалигини иш ҳайвонлари ва меҳнат қуроллари билан таъминлаш;

е) аҳолига агрономлик ёрдами кўрсатишни кенгайтириш. Бундан ташқари беда етиштиришга алоҳида эътибор берилиб, беда уруғини четга сотишни режалаштирган³¹¹.

Навбатдаги соҳа чорвачилик бўлиб, чорвачиликда 1923 йилгача умумий ҳисобот олиб борилмаган. Тахминий қилинган ҳисоб-китобларни умумлаштирганда ХХСР ҳудудида отлар 234. 780 бош, туялар 292. 700 бош, йирик шохли қорамоллар 494. 820 бош, қўйлар 2. 585. 000 бош, эшаклар 221. 550 тани ташкил қилган³¹².

Хоразмнинг жанубий ва марказий туманларида чорва сони кескин камайган, масалан, отлар 30% га, йирик шохли қорамоллар 40% га, қўйлар 20% га камайган. Шунини ҳисобга олиб, Хоразмда чорвачиликни ривожлантириш мақсадида қуйидаги ишларни амалга ошириш кўзда тутилган:

а) йилқичилик борасида ёвмуд ва маҳаллий юк ташувчи отлар сонини кўпайтириш;

³¹⁰ ЎЗР МДА. 73-фонд, 1-рўйхат, 33-иш, 9-варак.

³¹¹ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 2 – 3. – С. 212.

³¹² ЎЗР МДА. 73-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 8-варак.

б) йирик шохли қорамолчилик борасида маҳаллий қорақалпоқ шохли сигирларини кўпайтириш;

в) кўйчилик соҳасида асосан 3 та навли кўйлар: қорақўл тери олинадиган араби кўйлар, шунингдек, гўштдор думбали ва туркман зотли кўйлар етиштиришни кўпайтириш.

Юқоридаги ишларни амалга ошириш учун давлат томонидан 40 минг рубл ажратилган³¹³.

1923 – 1924 йилдаги режага кўшимча равишда чорвачилик соҳасида янги ютуқлар қўлга киритиш учун Янги Урганч, Порсу ва Кўнғиротда врач-ветеринарлик пункти; Питнак, Тошҳовуз, Хўжайли ва Хивада фельдшер-ветеринарлик пунктлари очиш режалаштирилган³¹⁴.

Товар ишлаб чиқаришга келсак, Хоразм Халқ Совет Республикасида пахта тозалаш, терини қайта ишлаш, ғишт заводлари ва собиқ хонга тегишли бўлган корхоналар мавжуд бўлган. 1923 – 1924 йилларда ХХСРда ишлайдиган корхоналар куйидагилар бўлган:

1. Хоразм Иқтисодий Кенгаши тасарруфидаги электростанция (унинг таркибида тегирмон ҳам бўлган).

2. Хоразм Коммунистик Партияси Марказий Комитети (ХКП МК) тасарруфидаги типолитография.

3. Пахта тозалаш заводлари – Янги Урганчда: Рус-Хоразм пахта ширкатига қарашли Крафт заводи, Хорцентрсоюзга қарашли Мануилов заводи (аникроғи ижарада), Ризаев заводи (кимга қарашлилиги номаълум); Хивада: Хоразм Иқтисодий Кенгаши таркибидаги Хива савдогарлар ширкатига қарашли Баққолов заводи; Гурланда: Рус-Хоразм заводи пахта ширкатига қарашли Мануилов заводи³¹⁵; Тошҳовузда: Рус-Хоразм пахта ширкатига қарашли Чилиянов заводи.

4. Тери заводи – Янги Урганчда: Солижоновнинг собиқ заводи, Хонқада: Мануиловга ижарага берилган Палекиннинг заводи.

³¹³ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 8 – 10-варак.

³¹⁴ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 11-варак.

³¹⁵ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 5 – 6-вараклар.

5. Оксоқол Азимовга ижарага берилган бешта ғишт заводи.

Ишга яроқсиз корхоналар: Янги Урганч ва Тошҳовуздаги Баққолов ва Ярославскийнинг пахта заводлари³¹⁶.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши ушбу заводларнинг барчасини ишга тушириш ва яроқсиз корхоналарни таъмирлаш ишларини олиб борган. Шу билан мамлакатда пахта хом ашёсини кўпроқ етиштириш ва Марказга жўнатиш ишларини амалга оширган.

ХХСРда транспорт тизими ҳам аянчли аҳволда бўлиб, курукликда вилоятлараро отлик, арава ва сув йўллари мавжуд бўлган. Вилоятлараро транспорт йўлининг узунлиги икки минг верстни, сув йўли минг верстни ташкил қилган. Бундан ташқари давлат отлик арава транспорти мавжуд бўлиб, унда 276 та арава ва 299 та от мавжуд бўлган. Бу транспорт тури биринчи навбатда ҳарбий соҳа учун хизмат қилган³¹⁷.

1924 – 1924 йилдаги ХХСРнинг хўжалик режасига кўра республикалар ўртасида почта-телеграф алоқасини, яъни Тўрткўл-Хива линиясини мустаҳкамлаш назарда тутилган. Бунда Тўрткул, Окқамиш, Питнак, Садивар, Данимер, Жигинбер, Дарғомота, Гавиртили, Далхатон, Кабокли, Ҳасантоғ, Дехнав, Оқтош, Чоржўй орқали 380 верстни ташкил қилган алоқа тизимида хавфсизлик чораларини кўришга асосий эътибор қаратилган.

Арава транспорти йўлининг узунлиги 460 верст бўлиб, улар Хива-Шоҳобод оралиғи 45 верст; Шоҳобод-Тошҳовуз 50 верст; Тошҳовуз-Порсу 45 верст; Порсу-Хўжайли 57 верст; Хива-Ҳазорасп 80 верст; Ҳазорасп-Питнак 30 верст; Питнак-Дарғомота 120 верст; Хўжайли-Кўҳна Урганч оралиғи 33 верстни ташкил қилган. Шундан Хивада 128 та, Шоҳободда 25 та, Тошҳовузда 35 та, Порсуда 27 та, Хўжайлида 19 та, Кўҳна Урганчда 17 та, Ҳазораспда 11 та, Питнакда 5 та, Дарғомотада 19 та арава мавжуд бўлган³¹⁸.

³¹⁶ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 5 – 6-варақлар.

³¹⁷ ЎзР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 5 – 6-варақлар.

³¹⁸ ЎзР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 21иш, 33-варақ.

XXСРнинг 1924 – 1925 йиллардаги хўжалик режасида Марказдан олиб келиш зарур бўлган маҳсулотлар

Т/р	Маҳсулот номи	Миқдори	Суммаси
1	Шакар	45000 пуд	450.000 рубл
2	Чой	10000 пуд	600.000 рубл
3	Газмол	31 вагон	1.560.000 рубл
4	Идиш-товок	–	66.000 рубл
5	Машина, асбоб-ускуна ва металллар	–	100.000 рубл
6	Ун	–	60.000 рубл ³

Амударёдан маҳсулот ташиш ва одамларга хизмат кўрсатишда қайиқлардан ташқари Амударё флотилияси, Хива транспорт жамияти, Кавказ-Меркурий ва Рус-Шарқ жамиятлари кемаларидан ҳам фойдаланилган³¹⁹.

Лекин шунга қарамасдан мамлакатга маҳсулот олиб келиш ва ундан хом ашёни олиб кетиш асосий муаммолардан бири бўлиб қолаверган. Чунки Республика туман ва қишлоқларининг темир йўлдан узоқлиги ва унинг дарё транспорти билан доимий алоқа қилмаслиги XXСРга маҳсулот етказиб беришни қийинлаштирган.

1924 – 1925 йилдаги XXСРнинг хўжалик режасига кўра қуйидаги маҳсулотларни Марказдан олиб келиш муҳим бўлган. Шундан, 1924 йил октябрь ва ноябрь ойларида қуйидаги маҳсулотларни олиб келиш кўзда тутилган: ун 25 минг пуд, шакар 12 минг пуд, чой 4 минг пуд, газмол 20 вагон, идиш-тавоқ 3 вагон, тагчарм 1 минг пуд, қишлоқ хўжалик машиналари ва майда асбоб-ускуналар 5 минг рубллик, кетмон ва белкурак учун темир 5 минг пуд. Маҳсулотларнинг умумий нархи 1. 800. 000 рубл бўлган. Тахминий ҳисоб-китобларга кўра, ушбу маҳсулотлар XXСРни 1925 йил баҳоригача таъминлаши керак эди. Лекин бу маҳсулотлар давлат ва халқ эҳтиёжини тўлиқ таъминлай олмаган.

³¹⁹ УЗР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 21-иш, 36-варак.

Товар етказиб бериш факат кема катнови вақтида, яъни апрель-ноябрь ойларида бирмунча жонланган. Қиш ойларида маҳсулот олиб келиш ва хом ашёни олиб кетиш бир талай муаммоларни келтириб чиқарган. Бундан ташқари Ўрта Осиёдаги кўпгина товар етказиб берувчи ташкилотларнинг бўлимлари ХХСРда фаолият кўрсатмаган. Масалан, Бутун Россия Текстил синдикати, Чой бошқармаси, Резинатрест ва ҳоказо ташкилотларнинг бўлимлари Хоразмда бўлмаган³²⁰.

1923 йил 31 октябрда Москвада ТАССРдан Муҳаммаджон Исаев, БХСРдан Абдурахим Юсуфзода, ХХСРдан Матчонбоев, “Добролёт” (Россия) ширкатидан Игнатий Львовичлар ўртасида Ўрта Осиё республикаларини ҳаво йўли билан боғловчи Бухоро – Хива – Тошкент – Олмаота йўналишида йўловчи ташувчи самолётлар линиясини ташкил қилиш бўйича шартнома имзоланган. «Добролёт» уюшмаси 1924 йил 1 апрелдан фаолият кўрсатиши ва томонлар шартномани имзолагандан сўнг, 400 минг рублдан ширкат жамгармасига пул ажратиши керак эди³²¹.

1923 йил 28 ноябрда бўлган Хоразм Иқтисодий Кенгаши мажлисида Хива шаҳрида битта аэродром қуриш учун 25985 рубл 42 тийин, аэродромда асбоб-ускуна омбори учун 274 рубл 30 тийин ажратилган³²².

Ҳаво транспортининг ишга туширилиши, биринчи навбатда республикалардан хом ашё ташиб кетишни осонлаштиришни кўзда тутса, иккинчидан, ҳарбий мақсадларда ҳам мўлжалланган эди. Яна бир мисол: Хоразм Иқтисодий Кенгаши 1923 йил 3 – 4 майда Рус-Хоразм ширкати фондидан Янги Урганч ва Оқтала оралиғида юк ташишни осонлаштириш мақсадида 150.000 рубл маблағ ажратган³²³.

³²⁰ ЎЗР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 21-иш, 36-варак.

³²¹ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 22-иш, 13-варак.

³²² ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-руйхат, 8-иш, 5 – 6-вараклар.

³²³ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 1. – С. 59.

1924 йил апрель-май ойларида Ўрта Осиё республикаларининг II иқтисодий конференцияси бўлиб ўтди. Унда Шулимов ХХСРдаги иқтисодий ислохотлар борасида, хусусан савдо-сотиқ борасида нутқ сўзлаб, ички савдонинг 99% хусусий савдогарлар қўлида эканлиги тўғрисида маълумот берган. Шунингдек, ички савдодаги кооперацияларнинг маблагини 13 минг рублни ташкил қилган, давлат томонидан яна 10 минг рубл ажратилган. Ички савдодаги умумий капитал миқдори 800 минг рублни ташкил қилган. Лекин бу сумма билан йирик савдо операцияларини ўтказиш бирмунча қийинроқ кечган³²⁴.

Демак, кўриниб турибдики, Хоразм Иқтисодий Кенгаши ХХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда барча соҳаларда бошқарувчилик вазифасини бажарган. Буни ирригация, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши ва транспорт соҳасида олиб борилган сиёсатдан кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Хоразм Иқтисодий Кенгаши республикада большевикларнинг иш бошқарувчиси вазифасини бажариб, барча соҳалардаги ўзгаришларда сўнгги қарорларни чиқарган. Хоразм Иқтисодий Кенгаши барча кўрсатмаларини Марказдан олиб турган. Натижада ХХСР иқтисодиётининг Марказ манфаатларига мослашишида катта ишни бажарган. Бунга Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўтказган мажлислар ва уларнинг чиқарган қарорлари мисолида ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. БХСРдаги каби ХХСРда ҳам асосий эътибор ерга қаратилган бўлиб, Туркистон халқ университети профессори Черданцев томонидан Хоразмдаги умумий ер майдонлари, суғориш тизими, чорвачиликнинг аҳволи борасида текширув ўтказилади. Черданцев бу маълумотларни аввал Хоразм Иқтисодий Кенгашига, сўнгра РСФСР Ер ишлари халқ комиссари Смирновга тақдим этган. Бу текширувни ўтказишдан асосий мақсад, ХХСР ҳудудидаги барча ерларни ҳисоблаш, шунга мувофиқ Хоразмнинг хўжалик режасини ишлаб чиқиш эди.

³²⁴ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

Мамлакатда ирригация тизими уч қисмли бўлиб, ирригация тизимини ривожлантириш пахтачиликка жуда катта фойда келтирган. Шу мақсадда 1923 – 1924 йилларда хўжалик режаси бўйича ирригация соҳасидаги асосий ишлардан бири сугориш тизимини механизациялаш ҳисобланган. Бундан ташқари, ирригация соҳаси этник ва сиёсий масала ҳам бўлиб, ўзбек ва туркман аҳоли ўртасидаги сув можароларини келтириб чиқарган. Чунки, ўзбеклар каналларнинг бошида жойлашган бўлиб, натижада туркман аҳоли сув танқислигидан озор чеккан. Бирок ариқларни тозалаш ва таъмирлаш ишлари меҳнаткаш аҳоли гарданига юклатилган. Чунки улар давлат учун текин ишчи кучи саналган ва давлат ҳам бундан албатта манфаатдор бўлган.

Хоразмда чорвачиликни ривожлантириш учун ёвмуд ва маҳаллий юк ташувчи отлар сонини кўпайтириш, маҳаллий қорақалпоқ шохли сигирларини кўпайтириш, қорақўл тери олинадиган араби қўйлар, шунингдек, гўштдор думбали ва туркман зотли қўйлар етиштиришни кўпайтириш каби чора-тадбирлар олиб борилди.

Хоразм Иқтисодий Кенгаши ҳам республикада алоқа, темир йўл, ҳаво, қайик ва арава транспортини ривожлантиришдан манфаатдор эди. Шу мақсадда, 1923 йил 31 октябрда Москвада Ўрта Осиё республикаларини ҳаво йўли билан боғловчи Бухоро–Хива–Тошкент–Олмаота йўналишида йўловчи ташувчи самолётлар линиясини ташкил қилиш бўйича шартнома имзоланган. 1924 – 1924 йилдаги ХХСРнинг хўжалик режасига кўра республикалар ўртасида почта-телеграф алоқасини, яъни Тўрткул–Хива линиясини мустаҳкамлаш назарда тутилган.

Большевиклар Хоразм Иқтисодий Кенгаши орқали мамлакатдаги иқтисодий ислохотларни олиб боришда Марказ манфаатларидан келиб чиқиб иш тутган. Чунки большевиклар республикалар иқтисодиётининг Марказ таъсирига тушишини таъминлаб бериши керак эди. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши

ўтказган мажлисларнинг аксариятида пахтачилик соҳасини ривожлантириш ёки мамлакатдаги хом ашёни Марказга жўнатиш учун кўрилган тадбирлар ҳақида гап кетиши бунинг яққол исботидир.

Хуллас, Хоразм Иқтисодий Кенгаши ташкил топган дастлабки даврлардан бошлаб ХХСРда иқтисодий ислоҳотларни ўтказишда улкан вазифани бажарган. Бироқ Марказ таъсирида, хусусан, 1923 – 1924 йилларда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тазйиқи остида Хоразм Иқтисодий Кенгаши аста-секин большевикларнинг кўрсатмаларини бажаришга ва Марказ манфаатларига хизмат қилишга мажбур бўлган. 1924 йил ноябрда Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси қарорига кўра, Хоразм Иқтисодий Кенгаши ўз фаолиятини тўхтатган.

3. 3. Минтақага Марказ таъсирининг кучайиши ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши

Бухоро ва Хоразмдаги сиёсий ҳокимиятни қўлга киритган большевиклар дастлабки кунданок республикалар иқтисодиётини Марказ манфаатларига бўйсундиришга зўр бериб интила бошлашди. Жумладан, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан ХХСР ўртасида 24 моддадан иборат Иқтисодий битим³²⁵, 1921 йил 15 моддадан³²⁶ иборат, 1922 йил 9 августда 10 моддадан³²⁷ иборат РСФСР ва БХСР ўртасида иқтисодий шартномалар имзоланди. Шунингдек, Марказ кўрсатмаси билан ҳар иккала республикага юборилган ишончли вакиллар ҳам бевосита мустақил ёш республикаларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ишларига зўр бериб аралаша бошлашди.

Юқоридаги иқтисодий шартномаларни тузишдан мақсад, амалда иккала республиканинг иқтисодий мустақиллигини чеклаш эди, ёки ҳар иккала республика Туркистон АССР син-

³²⁵ ЎзР МДА, 69-фонд, 1-руйхат, 2-иш, 1 – 1-варақнинг орқаси.

³²⁶ ЎзР МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 116-иш, 71 – 71-варақнинг орқаси.

³²⁷ ЎзР МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 116-иш, 8 – 10- варақлар.

гари Марказга фақат хом ашё етказиб берувчи қарам бир ху-дуд бўлиб қолиши керак эди. Бу режа асосида БХСР, ХХСР ва ТАССР иқтисодиёти фақат бир томонлама ривожланиб, Мар-казга боғланиб қолди. Биргина мисол: ХХСР билан 1920 йил-да тузилган иқтисодий битимнинг 1 – 2-моддаларида³²⁸, БХСР билан тузилган 1921 йилдаги шартноманинг 3-моддасида³²⁹ ХХСР ва БХСР ҳукуматлари ўзларидаги мавжуд барча хом ашё маҳсулотларини РСФСР ҳукуматига ихтиёрий равишда топ-шириши керак эди. Бу хом ашёга биринчи навбатда пахта ва пахта маҳсулотлари, қорақўл тери, уруғликлар, гилам ва мўй-налар кирарди³³⁰.

1922 йил 9 августдаги БХСР ва РСФСР билан тузилган иқтисодий шартноманинг 5-моддасига мувофиқ, БХСР ҳуку-мати чет давлатлар билан ўзаро ҳамкорликни фақат РСФСР воситачилигида олиб бориши керак эди³³¹. Шу тариқа, БХСР ва ХХСР ҳукуматлари ички ва ташқи сиёсатда Марказ кўрсат-малари асосида иш олиб боришга мажбур бўлишди.

Республикалар иқтисодиётини Марказдан туриб бошқариш, уларнинг иқтисодий имкониятларини бирхиллаштириш боль-шевиклар иқтисодий сиёсатининг асосий вазифаси эди. Бино-барин, большевиклар фақатгина ТАССРнинг арзон хом ашёси билан кифояланиб қолмай, БХСР ва ХХСРдаги текин хом ашё-ни ҳам Марказга ташиб кетишни, республикалар иқтисодиёти-ни Марказ манфаатларига бўйсундиришни кўзлаган эди.

Шу асосда, 1922 йил 13 февралда РКП(б) МК Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил этишга қарор қилди³³². 1923 йил 5 – 9 мартда Тошкент шаҳрида Ўрта Осиё республикалари – Туркистон, Бухоро ва Хоразм Респуб-

³²⁸ ЎЗР МДА. 69-фонд. 1-рўйхат. 2-иш. 1-варак.

³²⁹ ЎЗР МДА. 48-фонд. 1-рўйхат. 116-иш. 71-варак.

³³⁰ ЎЗР МДА. 69-фонд. 1-рўйхат. 2-иш. 1-варак.

³³¹ ЎЗР МДА. 48-фонд. 1-рўйхат. 116-иш. 9 варак.

³³² Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент: Шарк. 2001. – Б. 260.

ликаларнинг I иқтисодий конференцияси иш бошлади. Конференцияда олий бошқарув масалалари бўйича иштирок этиш учун Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари ҳукуматлари томонидан вакиллар (Туркистондан 10 вакил, Бухородан 7 вакил, Хоразмдан 3 вакил) сайланди. Конференцияга РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси номидан И. Е. Любимов раҳбарлик қилди³³³.

Конференцияда ҳар бир республиканинг иқтисодий аҳволи ҳақида асосий маърузаларни Туркистон Иқтисодий Кенгашидан С. Паскуцкий, БХСРдан Файзулла Хўжаев, ХХСРдан Отажоновлар ўқишди. Бундан ташқари минтаканинг умумий молиявий аҳволи ҳақида дастлаб Ивелев, ундан сўнг И. Е. Любимов маъруза қилишди³³⁴.

Маърузаларда асосан республикаларнинг иқтисодий аҳволи, ички ва ташқи савдо, кишлоқ хўжалиги (жумладан, пахтачилик), ирригация, транспорт, алоқа, банк-молия масалалари бўйича маълумот берилган. Умуман олганда, Тошкентда ўтказилган конференцияда Паскуцкий, Ивелев ва Любимовлар минтақа иқтисодиётини барча соҳаларда бирлаштириш таклифини қўллаб-қувватлашган. Ф. Хўжаев ва Отажоновлар эса маҳаллий шароитдан келиб чиқиб ҳамда минтақа бошқарувининг Марказ қўлига ўтаётганлигини сезган ҳолда бу фикрга қарши чиқишган. Мисол тариқасида, Ф. Хўжаев ўз сўзида И. Любимовнинг уч республика молия тизимини бирлаштириш ва Марказ қўлига ўтиши керак, деган фикрини асосли равишда кескин танқид қилган³³⁵. Отажонов эса, ўз фикр-мулоҳазаларини яқунлаб, республикаларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш Хоразм деҳқончилигига жиддий таъсир кўрсатмаслиги керак, деб таъкидлайди³³⁶.

³³³ Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). № 1. 6 марта. 1923 г. – С. 2.

³³⁴ Бюллетень. № 1. 6 марта. 1923 г... – С. 1 – 2.

³³⁵ Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). № 2. 6 марта. 1923 г. – С. 12 – 13.

³³⁶ Бюллетень. № 2. 6 марта. 1923 г... – С. 6.

Нихоят, конференциянинг 1923 йил 9 мартда бўлган охириги мажлисида Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди ва Тошкентда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил қилинди³³⁷.

Конференцияда 10 кишидан иборат Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши Президиуми тузилди. Унга РСФСРдан вакил (И. Е. Любимов), Туркистондан 4 вакил (И. Хидиралиев, С. Паскуцкий, Прибитков, Т. Рискулов), Бухородан 3 вакил (Отаулла Хўжаев ва бошқалар), Хоразмдан 2 вакил (Якубов, Сарсонбоев) сайланди. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши раиси этиб, Туркистон Иқтисодий Кенгашининг раиси С. Паскуцкий тайинланди³³⁸.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг ваколатига қуйидагилар кирган:

а) учала республиканинг иқтисодий кенгашлари томонидан тақдим этилган хўжалик режаларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, уларнинг бюджет ҳисоб-китобларига мослигини текшириш;

б) ишлаб чиқариш соҳасида умумий қонун ҳужжатларини тузиш, шунингдек, ушбу соҳада республикалар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш;

в) республикалар ички ва ташқи савдосида битим ва келишувларни тартибга солиш, шунингдек, хусусий тадбиркорлар, кооператив ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш, РСФСР савдо бўлимларининг Ўрта Осиё республикалари ҳудудида ташкил этилиши ва уларнинг ваколатларини белгилаш, ички савдодаги муаммоларни бартараф этиш, республикалар валюта заҳиралари устидан назорат ўрнатиш³³⁹;

г) республикалар молиявий сиёсатини умумлаштириш ва тартибга солиш, барча солиқларни тартибга келтириш, банк муассасаларини ташкил қилиш, республикалар ва улар ичида-

³³⁷ Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). № 6. 9 марта. 1923 г. – С. 4.

³³⁸ Бюллетень. 9 марта. 1923 г... – С. 4.

³³⁹ ЎзР МДА. 73-фонд. 1-рўйхат. 5-иш. 52-варак.

ги давлат идораларининг ўзаро келишув ва алоқаларни назорат қилиш ва бошқариш³⁴⁰;

д) республика аҳолисини кенг истеъмол моллари билан таъминлаш борасидаги режаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

е) темир йўл, сув ва бошқа транспорт йўлларини яхшилаш учун барча чораларни кўриш, алоқа соҳасидаги муаммоларни ҳал қилиш³⁴¹;

ж) республикалар қишлоқ хўжалигини тиклаш, мелиорациялаш, қишлоқ хўжалик кредитлари бериш, чорвачилик, ўрмон хўжалиги ва ирригация соҳасидаги муаммоларни ҳал қилиш;

з) барча республикалардаги ёнилғи, хом ашё ва бошқа табиий бойликларни ҳисобга олиш ва Марказга жўнатиш ҳамда республикаларнинг хорижий маҳсулотларга бўлган талабини қондириш;

и) ер, тоғ-кон саноати ва корхоналардан фойдаланиш борасида тушган таклифларни кўриб чиқиш;

к) Туркистон, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари устидан умумий назорат ўрнатиш ва уларга кўрсатма бериш, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ҳузурида Давлат режа қўмитасини ташкил қилиш;

м) Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ўз муҳрига эга бўлган³⁴².

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ўз ваколат доирасидан келиб чиқиб, Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш мақсадида қўйидагича қарор қабул қилган:

БХСР, ХХСР ва РСФСР пул бирликларини умумийлаштириб, республикалардаги мавжуд валюталарни рус пул бирликларига алмаштириш³⁴³. Унга кўра пул алмаштириш операциялари 1923 йил май ойигача тугаши керак эди. Шу мақсадда, Бухоро ва Хоразм Республикаларининг миллий валютаси Ўрта

³⁴⁰ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 53-варак.

³⁴¹ ЎЗР МДА, 73-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 53-варак.

³⁴² Материалы к 1-й экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). №1. 1923 г. – С. 10.

³⁴³ ЎЗР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 5-варак.

Осиё Иқтисодий Кенгашининг кўрсатмасига мувофиқ 1923 йил май ва август ойларида Россия рублига алмаштирилди (10 Хоразм сўмига 1 Россия рубли нисбатида³⁴⁴, 3,5 Бухоро сўмига 1 Россия рубли нисбатида)³⁴⁵.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари ўз давлат бюджетини ишлаб чиқиши ва уни Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига тақдим этиши лозим бўлган. Ишлаб чиқилган режалар РСФСР Молия қўмитаси қоидаларига мос келиши керак эди³⁴⁶. Мисол тариқасида, БХСР ва ХХСР ўз давлат бюджетларини ишлаб чиқишда ўз ҳудудларидаги қизил армия таъминоти учун алоҳида банд ажратишлари керак эди.

Солиқ соҳасида эса БХСР ва ХХСР ҳудудида РСФСРда мавжуд бўлган барча солиқлар жорий қилинган, шунингдек, конституция ва келишувларда кўрсатилмаган барча маҳаллий солиқларни бекор қилиш кўзда тутилган³⁴⁷.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг асосий диққат-эътиборидаги масала ер ҳисобланиб, Туркистон Республикасида ўтказилган ер-сув ислохотларидаги тажрибалардан келиб чиққан ҳолда, Бухоро ва Хоразм Республикаларида ер ва ердан фойдаланиш мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўйилган:

Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодий имкониётларидан келиб чиқиб янги Ер кодексини қабул қилиш, бунинг учун ТАССР Ер қўмитасининг тажрибаларидан фойдаланиш³⁴⁸. Юқоридаги вазифалардан келиб чиқиб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмасига мувофиқ, Бухоро ва Хоразм Республикаларининг 1923 йил октябрь ойидаги IV Умумбухоро ва Умумхоразм курултойларида янги Ер кодекси қабул қи-

³⁴⁴ ЎЗР МДА, 71-фонд, 1-рўйхат, 38-иш, 279-варак.

³⁴⁵ Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920 – 1924 йй.). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003. – Б. 58.

³⁴⁶ Постановление 1-й экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). 1923 г. 5 – 9 марта. – С. 8.

³⁴⁷ Постановление 1-й экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). 1923 г. 5 – 9 марта. – С. 8.

³⁴⁸ ЎЗР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 14-варак.

линди. Ер тўғрисидаги янги қонунга кўра, ерга бўлган хусусий мулкчилик бекор қилиниб, барча ерлар ишчи-деҳқонлар мулки деб эълон қилинди.

Ирригация соҳасидаги асосий ишлардан бири Зарафшон дарёси сувини Бухоро ва Туркистон ўртасида тўғри тақсимлаш эди. Бунинг учун Самарқандда ҳар иккала республикадаги сув хўжалиги идораларидан биттадан вакил киритилиб, сувни тақсимлашда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмалари асосида иш олиб борган³⁴⁹.

Пахтачилик соҳасида уруғчилик фондини ташкил қилиш ва сифатли уруғ етказиб бериш, пахта майдонларини кенгайтириш, пахта корхоналари устидан давлат назоратини ўрнатиш, барча турдаги пахта толаси, ёғ олинадиган чигитни сотиб олиш, четга жўнатиладиган пахта хом ашёсини аниқ ҳисоблаш ва бу ҳақда Иқтисодий Кенгашга хабар бериш вазифалари қўйилди³⁵⁰.

Ушбу қарордан келиб чиқиб, биринчи навбатда барча пахта тозалаш заводлари давлат тасарруфига ўтказилган, пахтачиликни тиклаш ва пахта майдонларини кенгайтириш мақсадида деҳқонларга кенг имтиёзлар берилган. Жумладан, улар иш қуроллари ва иш ҳайвонлари, уруғлик билан таъминланган, солиқлардан озод қилинган, пахта экилган майдонларга биринчи навбатда сув берилган. Пировардида, Бухоро ва Хоразм пахтачилигини тиклаш ва унинг устидан назорат ўрнатиш Рус-Бухоро ва Рус-Хоразм пахтачилик ширкати тасарруфига ўтган. Бундан ташқари конференцияда ички ва ташқи савдо, транспорт, алоқа ва «босмачилик»ка қарши кураш бўйича қатор қарорлар қабул қилинди.

Шу тариқа Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодиёти устидан умумий назорат ўрнатган. Иқтисодий Кенгаш ўз фаолияти борасидаги кўрсатмаларни СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгашидан олиб турган.

³⁴⁹ УзР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 5-иш, 17-варак.

³⁵⁰ УзР МДА, 2027-фонд, 1-руйхат, 5-иш, 22-варак.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг ҳар бир мажлисида Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодиётига доир турли масалалар кўриб чиқилган. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши томонидан 1924 йил январь-ноябрь ойларида ўтказилган мажлисларда 118 та масала кўрилган бўлса, шундан 45 таси айнан Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодиётига тегишли бўлган³⁵¹.

Масалан, 1924 йил февраль ойидаги мажлисда 113 чақиримли Қарши-Ғуздор темир йўлини таъмирлаш, Амударё устидан Самсоново-Карки темир йўлини қуриш тўғрисида қарор чиқарилган³⁵². Бунинг учун ҳукумат 3 млн рубл маблағ ажратиб, БХСР ҳиссасига 700 минг рубл тўғри келган. Ушбу маблағдан Ўрта Осиё темир йўли идорасига 450 минг рубл берилган. Шунингдек, 203 чақиримли Самсоново-Термиз темир йўли линиясини қуриш учун ҳам 3. 800. 000 рубл ажратилган³⁵³.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташаббуси билан 1924 йил апрель-май ойларида Бухоро, Хоразм ва Туркистон Республикаларининг II иқтисодий конференцияси бўлиб ўтди. Конференцияда ўтган бир йил давомида республикаларда бораётган иқтисодий ислохотлар натижалари юзасидан вакиллар сўзга чиқишди. Дастлаб Туркистон АССР вакили Межлаук сўзга чиқиб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг бир йиллик фаолияти ҳақида нутқ сўзлади.

Шундан сўнг, БХСР ҳукумати раиси Ф. Хўжаев сўзга чиқиб 1923 – 1924 йилдаги давлат бюджети ҳақида тўхталиб, жами тушган фойда 4.205.000 сўм (455 минг рубл)ни ташкил қилганлигини таъкидлаб ўтди. Шарқий Бухоро учун алоҳида бюджет тузилган бўлиб, у ердаги фойда 784 минг сўмни ташкил қилган³⁵⁴.

Бундан ташқари Ф. Хўжаев Давлат савдоси тўғрисида куйидагича маълумот берган. 1923 йилда чет элга товар сотиш ва

³⁵¹ Ҳайдаров И. И. Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.)... – Б. 83.

³⁵² Озод Бухоро. №151. 1924. 14 октябрь.

³⁵³ Озод Бухоро. №151. 1924. 14 октябрь.

³⁵⁴ Туркестанская правда. 4 мая. № 97.

чет элдан сотиб олиш 8 млн рублни ташкил қилган. 1924 йил учун эса 16 – 18 млн рубл ташкил қилиши мўлжалланмоқда. Бунинг учун улгуржи ва чакана савдони давлат назоратига олиш кўзда тутилган. Чунки ички савдонинг 90 % ини якка тартибдаги савдогарлар ўз қўлларига олишган. Бунинг учун савдо ва кооперациялар сонини кўпайтириш кўзда тутилган. Республикадаги савдо ва кооперациялардаги аъзолар сони 50 – 60 кишини ташкил қилган³⁵⁵.

8-жадвал

**БХСРда яроқли ерларнинг умумий миқдори
(вилоятлар мисолида)**

т/р	Вилоятлар	Сугориладиган ерлар	Лалми ерлар	Жами
1	Бухоро	350. 000 таноб	-	350 000 таноб
2	Кармана	162. 800 таноб	57. 200 таноб	220 000 таноб
3	Нурота	18. 000 таноб	42. 000 таноб	60 000 таноб
4	Чоржуй	150. 000 таноб	-	150 000 таноб
5	Карки	100. 000 таноб	-	100 000 таноб
6	Қарши	160. 000 таноб	40. 000 таноб	200 000 таноб
7	Шахрисабз	100. 000 таноб	150. 000 таноб	250 000 таноб
8	Ғузор	5000 таноб	95. 000 таноб	100 000 таноб
9	Бойсун	-	-	70 000 таноб
10	Шеробод	-	-	200 000 таноб
11	Қургонтепа	-	-	50 000 таноб
12	Сариосиё	-	-	90 000 таноб
13	Душанбе	-	-	102 000 таноб
14	Кулоб	-	-	92 000 таноб
15	Ғарм	-	-	120 000 таноб

Пахтачилик борасида, 1923 – 1924 йилдаги мавсумда 30 минг таноб ерга америка навли пахта экиш мўлжалланган, қоракўлчиликда эса 1923 – 1924 йилда 500 минг дона қоракўл тери етказиб бериш режалаштирилган.

1923 – 1924 йилдаги маълумотларга кўра, БХСРда 22 млн десятина ер бўлиб, шундан Шарқий Бухорода 500 минг деся-

³⁵⁵ Туркестанская правда. 4 мая. № 97.

тина ерни ўрмонлар, Ғарбий Бухорода 4 млн десятина ерни чўл ва саксовулзорлар ташкил қилган³⁵⁶.

Шундан экин экиладиган ерлар 2.335.000 танобни ташкил қилган. Бу вилоятларга қуйидагича тақсимланган.

1923 йил БХСР да чорва миқдори қуйидагича бўлган: отлар 53.500, туялар 18.200, йирик шохли моллар 328.700, эшаклар 102.800, эчкилар 366.000, қўйлар 1.701.000 (қоракўл қўйлар 869.000, маҳаллий қўйлар 832.000). Жами чорва миқдори 2.570.200 бош бўлган³⁵⁷.

Темир йўл транспортида фақат Ғарбий Бухоро линияси ишлаб турган, Марказий ва Шарқий Бухоро линияси 1917 йилдан бошлаб ишдан чиққан. Бухоро ҳукумати Марказий ва Шарқий Бухоро темир йўл линияларини тиклаш учун 2 млн рубл ажратган³⁵⁸.

Конференцияда ХХСР вакили Шулимов сўзга чиқиб, 1923 йилдаги молиявий, савдо, пахтачилик, ирригация соҳаларидаги ислоҳотлар ҳақида гапириб ўтди. Жумладан, мамлакатдаги ички ва ташқи савдонинг асосий қисми хусусий тадбиркорлар қўлида эканлиги, савдо кооперацияларининг умумий қиймати 13 минг рублни ташкил қилиши ва бу маблағ билан ички савдони ривожлантиришнинг иложи йўқлиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтди. Шунингдек, республикадаги мавжуд савдо ташкилотлари бутун диққат эътиборини пахта хом ашёсига қаратиши натижасида жун, беда каби маҳсулотлар четга сотилмай қолган³⁵⁹. ХХСРда ҳам ички ва ташқи савдонинг давлат назоратига олиниши кўзда тутилган.

³⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (РГАЭ, ф. 4372, оп. 15, д. 460, л. 117).

³⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви (РГАЭ, ф. 4372, оп. 15, д. 460, л. 113).

³⁵⁸ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

³⁵⁹ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

Ирригация тизими БХСР ва ТАССРдан фарқ қилиб, дала-ларга чиғирлар орқали сув чиқарилган ва бу кўп меҳнат талаб қилган. Шунинг учун янги ерларни ўзлаштириш ва уларга сув чиқариш учун суғориш тизимини машиналаштириш зарур эди. Чунки ҳар бир таноб ерни чиғир билан суғориш 83 тийинга тўғри келса, насослар орқали суғориш 49 тийинни ташкил қилган³⁶⁰.

ХХСР ҳукумати ўз маблағидан 500 минг рубл қишлоқ хўжалик кредити учун ажратган. Шу маблағдан 23 та қишлоқ хўжалик ширкати ташкил қилиниши ва бунинг учун 210 минг рубл ажратилиши мўлжалланган. Лекин ажратилган маблағ ўз вақтида етиб келмаган.

Шундан сўнг, БХСР вакили Қ. Отабоев сўзга чиқиб, ўрток Межлаук ўз нутқида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши тўғрисида эмас, балки Туркистон Иқтисодий Кенгаши фаолиятига кўпроқ эътибор бермоқда, қолган республикалар иқтисодиёти тўғрисида юзаки маълумотга эга эканлиги сезилиб турибди, деб таъкидлаб ўтган.

«Биргина мисол, ягона солиқ тизими Туркистонга нисбатан БХСР ва ХХСРда қийин кечаётганлиги, бу борада ҳукумат вакиллари жиддий фаолият юритмаётганликларини нотик Межлаук гапирди. Лекин БХСРда алоҳида ушр ва закот номли солиқлар борлигини, бу солиқларни бирданига бекор қилиш халқ орасида норозилик уйғотишини, Хоразмда эса халқ янги солиқ тизимидан норози бўлиб қўзғолон кўтарганлигини у билмайди», деди ўз нутқининг сўнгида Қ. Отабоев³⁶¹.

ХХСРдан Қ. Адинаев сўзга чиқиб, Амударё вилоятида катта микдордаги пахта хом ашёси Россияга жўнатилмаётганлигини айтган. У яна уч ойдан сўнг яна янги пахта хом ашёси келиши натижасида эски хом ашёнинг арзон нарҳда Марказга жўнатилишини, бундан деҳқонлар зарар кўришини таъкидла-

³⁶⁰ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

³⁶¹ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

ган. У телефон ва телеграф алоқаси умуман йўқлиги ва буни кенгаш инobatга олишини сўраган³⁶².

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши диққати марказидаги масала Қарши – Термиз, Карки – Термиз темир йўл линияларини тиклаш эди. Бу икки линия Ғарбий Бухоро ва Шарқий Бухорони ўзаро боғлаши керак эди. Шу мақсадда иқтисодий кенгаш томонидан 14 млн рубл ажратилган³⁶³.

Умуман олганда, конференция сўнгида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши пахтачилик, ирригация, чорвачилик, ер ишлари, ички ва ташқи савдо, транспорт, алоқа, банк-молия соҳасида бир қатор қарорлар қабул қилинган³⁶⁴.

1924 йил 22 майда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши Хоразм Республикасидан пахта, жун, қоракўл тери, беда ва чорвачилик маҳсулотларини сотиб олиш учун 2,5 млн рубл маблағ ажратган. Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки ҳам Хоразмдан пахта хом ашёсини сотиб олиб Москвага жўнатиш учун 1,5 млн рубл ажратган³⁶⁵. Шунингдек, БХСРдан пахта хом ашёсини сотиб олишни Рус-Бухоро пахтачилик ширкатига юклатиш ҳақида қарор чиқарилган³⁶⁶.

1924 йилда Туркистон, Бухоро ва Хоразмдан Москвага 4.587.344 пуд пахта хом ашёси жўнатилган. Лекин бу Марказнинг пахта хом ашёсига бўлган талабини тўла қондира олмаган. Шунга мувофиқ Марказдагилар Ўрта Осиёдан янада кўпроқ пахта олишни мўлжаллаганлар³⁶⁷.

1924 йил 16 июнда бўлган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг мажлисида Орол денгизидаги балиқчилик саноати танқид қилинган. Чунки Орол денгизидаги бу соҳа давлат назоратидан четда қолганлиги учун хусусий тадбиркорлар кўлига ўтиб кетган. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши балиқчилик инспекци-

³⁶² Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

³⁶³ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

³⁶⁴ Туркестанская правда. 4 мая. 1924. № 97.

³⁶⁵ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 1. – С. 56.

³⁶⁶ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 1. – С. 60.

³⁶⁷ *Ҳайдаров И.* Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.)... – Б. 91.

ясига 15 июлгача Орол денгизи ҳавзасидаги балиқчилик корхоналарининг аҳволини билиш, бу ҳақда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ва Хоразм Иқтисодий Кенгашига хабар бериши тўғрисида қарор чиқарган. Шунингдек, Сирдарё, Амударё ва Орол денгизи ҳавзаларида балиқчилик саноатини қайта ташкил қилиш ва балиқ тутиш ҳавзаларини аниқлаш юклатилган³⁶⁸.

Бундан ташқари, мажлисда «Добролёт» жамиятининг Ўрта Осиёдаги бўлимига техника асбоб-ускуналарини етказиб бериш учун Хоразм – Олмаота йўналишида ҳафтада бир марта самолёт қатновини йўлга қўйиш тўғрисида қарор чиқарилган. Бунинг учун аэродромларни етарли шароит ва ёқилги билан таъминлаш кўзда тутилган³⁶⁹.

1924 йил 13 октябрдаги Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг мажлисида 1924 – 1929 йилларга мўлжалланган беш йиллик режа тасдиқланган. Режага кўра, Туркистонга 266.100 та, БХСРга 75.000 та, ХХСРга 25.000 та хўкиз, 365.000 та от келтириш мўлжалланган³⁷⁰.

1924 – 1925 йилдаги хўжалик режасига кўра, 86 минг иш ҳайвонлари минтақага олиб келиниши, Туркистонга 66. 000 та, БХСРга 15.000 та, ХХСРга 5000 та иш ҳайвони келтирилиши режалаштирилган. Олиб келинган иш ҳайвонлари 3 йил муддатга қарз сифатида хўжаликларга тарқатилган. Бунинг учун 3,5 млн рубл ажратилиб, Иқтисодий Кенгаш қошида иш ҳайвонларини чегара ҳудудларидан ўтказиш учун махсус бюро ташкил қилиниб, 500 минг рубл ажратилган. Бюрони ташкил қилиш Қишлоқ хўжалик банки зиммасига юклатилган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши четдан чорва моллари олиб келиш учун 300 минг рубл ажратган³⁷¹.

1924 йил 24 октябрда бўлган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши мажлисида БХСРда кредит ширкати ташкил қилиш ма-

³⁶⁸ Хоразм ВДА, 590-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 217 – 218-варақлар.

³⁶⁹ Хоразм ВДА, 590-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 218-варақ.

³⁷⁰ Народное хозяйство Средной Азии. 1924№ 4. – С. 216.

³⁷¹ Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 1. – С. 60.

саласи кун тартибига қўйилган. Кенгаш қарорига кўра, 16 та кредит ширкати ташкил қилиниб, 1. 600. 000 рубл ажратилган. Қишлоқ хўжалик банкининг Бухоро бўлими очилиб, биринчи навбатда Шарқий Бухоро ва Сурхондарё округини ишчи кучи ва озиқ-овқат билан таъминлаш назарда тутилган. Шунингдек, Шаҳрисабз ва Ғузур туманларида кредит ширкатлари сонини кўпайтириш ва улар фаолиятини жонлантириш тўғрисида қарор чиқарилган³⁷².

Хулоса қилиб айтганда, большевиклар Ўрта Осиёда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш учун дастлаб миллий сиёсий партияларни тугатиб, уларнинг ўрнида коммунистик партияларни ташкил қилди. Ундан сўнг ҳокимиятни бошқаришда жонбозлик кўрсатаётган миллий зиёлиларни ўз вазифаларидан четлатишди. Навбатдаги вазифа, республикалар иқтисодиётини бошқарувчи ташкилотлар тузиш ва шу орқали бошқарувни Марказ кўлига ўтказишдан иборат эди. Дастлаб тажриба сифатида Туркистон АССРда иқтисодий ислохотларни бошқарувчи ташкилот Туркистон Иқтисодий Кенгаши ташкил этилди. Ушбу ташкилот Туркистоннинг барча табиий ва хом ашё бойликларини олиб кетишда, республика иқтисодиётини Марказ манфаатларига бўйсундиришда, пахта яккахокимлигининг ўрнатилишида асосий вазифани бажарган. Лекин Бухоро ва Хоразмдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар партияси аъзолари мамлакат манфаатларидан келиб чиқиб иш олиб боришди. Большевиклар эса Бухоро ва Хоразм иқтисодиётини ҳам Марказ манфаатларига бўйсундириш чораларини кўра бошлашди. Шу мақсадда 1923 йил 5 – 9 мартда Тошкентда Ўрта Осиё республикаларининг I иқтисодий конференцияси ўтказилди. Натижада Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодиёти устидан назорат ўрнатувчи Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил қилинди. Шунингдек, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашига бўйсунувчи Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари ҳам қайта ташкил қилинди.

³⁷² Народное хозяйство Средной Азии. 1924. № 4. – С. 218.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ва Ўрта Осиё Республикалари иқтисодий конференциясида кўрилган масалалар давлат аҳамиятига молик ҳисобланиб, улар куйидагилардан иборат бўлган: иригация, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши, транспорт, алоқа, ижтимоий таъминот, халқ таълими ва соғлиқни сақлаш масалалари. Бундан ташқари, конференцияда ички ва ташқи савдо, транспорт, алоқа ва «босмачилик»ка қарши кураш бўйича қатор қарорлар қабул қилинди. Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодий имкониятларидан келиб чиқиб янги Ер кодексини қабул қилиш, бунинг учун ТАССР Ер қўмитасининг тажрибаларидан фойдаланиш керак эди. Юқоридаги вазифалардан келиб чиқиб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмасига мувофиқ, Бухоро ва Хоразм Республикаларида янги Ер кодекси қабул қилинди. Ер тўғрисидаги янги қонунга кўра, ерга бўлган хусусий мулкчилик бекор қилиниб, барча ерлар ишчи-деҳқонлар мулки деб эълон қилинди. Шунингдек, Бухоро ва Хоразм Республикаларининг миллий валютаси Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг кўрсатмасига мувофиқ 1923 йил май ва август ойларида Россия рублига алмаштирилди.

1924 йил апрель-майда ўтказилган Ўрта Осиё республикаларининг II иқтисодий конференциясида иқтисодий кенгашларнинг бир йиллик фаолияти ва улар олдида турган навбатдаги вазифалар белгилаб берилган. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши диққати марказидаги масала Қарши—Термиз, Карки—Термиз темир йўл линияларини тиклашдан иборат бўлган. Бу икки линия Ғарбий Бухоро ва Шарқий Бухорони ўзаро боғлаши керак эди.

Умуман олганда, конференция сўнгида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши пахтачилик, ирригация, чорвачилик, ер ишлари, ички ва ташқи савдо, транспорт, алоқа, банк-молия соҳасида бир қатор қарорлар қабул қилинган. Шуни таъкидлаш керакки, ҳар иккала конференцияда республикалардан Ф. Хўжаев, Отажонов, Қ. Отабоев, А. Муҳитдиновлар сўзга чиқиб, учала республика иқтисодиётини бирлаштиришга қарши чиқишган

бўлса, Марказ вакиллари Ивелев, Любимов, Межлаук ва Паскуцкийлар республикалар иқтисодиётини бирлаштириш тарафдори эдилар. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши олиб борган иқтисодий ислохотлар натижасида республикаларда, биринчидан, экин майдонлари кўпайди, лекин пахта яккаҳокимлиги ўрнатилиб, ғалла ва бошқа экинлар етиштириш камайиб кетди, иккинчидан, кўплаб саноат корхоналари қурилди, лекин бу корхоналар фақат Марказ манфаатлари учун хизмат қилган, учинчидан, бир қатор банклар очилган, лекин бу банклар СССР Давлат банкига бевосита қарам эди. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши олиб борган тadbирлар натижасида учала республикаларнинг иқтисодиёти ривожланиб борган, шунингдек, интеграциялашув жараёнлари ҳам кўзга ташланган. Иқтисодий жиҳатдан Марказга бўйсундирилган республикаларни бирлаштириш ва бошқарувни янада марказлаштириш зарур эди. 1924 йил октябрда Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши натижасида Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон мухтор вилоятлари ташкил қилинди.

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши муносабати билан Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши 1924 йил 24 ноябрдаги охириги мажлисида ўз фаолиятини тўхтатганлигини эълон қилди. Унинг зиммасидаги барча ваколатлар СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгашининг Ўрта Осиё вакиллигига топширилди.

Тадқиқот натижасида қуйидаги асосий хулосаларга келинди:
 – 1917 йилда рўй берган Февраль инқилоби ва Октябр тўн-
 таришидан сўнг Туркистонда ҳам совет ҳокимияти ўрнатилди.
 Лекин Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги сақланиб қолди. Тур-
 кистондаги сиёсий ҳокимиятни қўлга киритган большевиклар
 Бухоро ва Хивада совет ҳокимиятини ўрнатишга тайёргарлик
 кўра бошлади. Большевиклар 1920 йилда дастлаб Хива хонли-
 гини, ундан сўнг Бухоро амирлигини қизил армия ёрдамида
 ағдариб ташлади. Уларнинг ўрнида Бухоро Халқ Совет Респуб-
 ликаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил қилинди.
 Айни вақтда Туркистон АССРда бўлгани каби большевиклар
 Бухоро ва Хоразмда истиқлолчилик ҳаракати қаршилигига уч-
 ради;

– БХСР ва ХХСРда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритган боль-
 шевиклар қизил аскарлар ва истиқлолчилар ўртасида бўлган
 жанглار натижасида вайрон бўлган Хоразм ва Бухоро иқтисо-
 диётини ривожлантириш чора-тадбирларини кўра бошлашди.
 Жумладан, биринчи навбатда ҳар иккала давлат билан иқтисо-
 дий битим имзоланди, ундан сўнг ерларни давлат тасарруфига
 ўтказиш тўғрисида декрет қабул қилинди;

– Бухоро ва Хоразм Республикалари иқтисодиётининг бар-
 ча соҳаларидаги ўзгаришларда большевиклар таъсири сезилиб
 турди. Жумладан, вақф мулкларига муносабатда ҳам Марказ
 манфаатига мос равишда иш олиб борилди, чорвачилик, ҳунар-
 мандчилик, пахтачилик, транспорт, молия ва солиқ соҳаларида
 ҳам миллий анъаналар ҳисобга олинмади, қишлоқ хўжалиги-
 даги асосий эътибор пахтачиликка қаратилган бўлиб, асосан
 америка навли пахтани экишга кўпроқ ерлар ажратила бош-

ланди. Бошқа қишлоқ хўжалик экинлари экиш йилдан-йилга камайиб кетди. Хунармандчилик маҳсулотларининг ҳаммаси БХСР ва ХХСР иқтисодий эҳтиёжларини қондириш учун эмас, балки Марказ эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилган;

– чорвачиликда асосий эътибор иш ҳайволарини етказиб беришга қаратилиши натижасида аҳолининг гўшт ва сут маҳсулотларига эҳтиёжи ортиб борди, шунингдек, қорақўл тери етказиб бериш камайиб кетди. Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда эса, коммунистик мафкура асосида иш олиб борилиб, биринчи навбатда, мулкчилик муносабатларига чек қўйилди. Ерлар, завод ва фабрикаларнинг барча-барчаси давлат тасарруфига олиниб, қаттиқ назорат ўрнатилди. Россиядан саноат маҳсулотларининг кўплаб олиб келиниши натижасида маҳаллий хунармандчилик инқирозга юз тутди. Мавжуд саноат корхоналарининг барчаси пахта саноати учун хизмат қиларди, шунингдек, Марказ республикаларнинг транспорт тизимини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратди. Чунки транспорт соҳасини ривожлантириш биринчи навбатда иқтисодий мақсадлар учун эмас, балки сиёсий ва ҳарбий мақсадлар учун кўзланган. Масалан, ҳаво ва сув транспортини ривожлантириш орқали большевиклар асосан хом ашё ва табиий бойликларни ҳар икки республикадан Марказга кўпроқ олиб кетишни мўлжаллашган;

– иккала республикада ҳукумат раҳбарлари Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлардан сайланса-да, республикалардаги сиёсий ва иқтисодий масалаларда РСФСРнинг мухтор вакиллари доимий равишда иш олиб борди ва асосий кўрсатмаларни бериб турган. Бухоро ва Хоразм Республикаларида олиб борилаётган тадбирлар большевиклар ва маҳаллий кадрлар ўртасидаги зиддиятни кучайтирди, натижада БХСР ва хусусан,

ХХСРнинг давлат раҳбарлари ҳокимиятдан бир неча марта четлаштирилди;

– БХСР ва ХХСР ҳукумати мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларда олиб борилган тадбирларда Марказ билан ҳисоблашишга мажбур эди, мамлакат иқтисодиёти Марказ манфаатлари учун хизмат қилишга мослаштирилди. Ташқи сиёсатда ҳам республика ҳукуматлари большевиклар кўрсатмаси асосида иш олиб бориши керак эди;

– большевиклар БХСР ва ХХСРда иқтисодий бошқарувни тўлиқ қўлга олиш учун бир қатор ташкилотлар туза бошлади. Ана шундай ташкилотлар 1921 йилда ташкил этилган Хоразм Иқтисодий Кенгаши ва Бухоро Иқтисодий Кенгашлари эди;

– Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари большевиклар таъсирида фаолият олиб борса-да, республикаларнинг РСФСР ва СССРдан сиёсий мустақиллиги Марказга бу республикаларнинг хом ашёсидан тўлиқ фойдаланишига йўл бермасди. Шу мақсадда 1923 йил март ойида бўлган Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларининг биринчи иқтисодий конференциясида учала республика иқтисодиётини бирлаштирувчи Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил топди;

– шунингдек, Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларининг биринчи иқтисодий конференциясида минтақадаги иқтисодий аҳвол, республикаларда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар, республикаларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш масаласи кўтарилди;

– Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, Туркистон АССРдаги каби ХХСР ва БХСРда ҳам Иқтисодий Кенгашлар 1923 йил баҳорида қайта тузилди. Бу кенгашлар БХСР ва ХХСРнинг иқтисодиёти устидан мунтазам назорат ўрнатувчи олий хўжалик органи ҳисобланган;

– Иқтисодий кенгашлар БХСР ва ХХСРда пахта яккаҳокимлигини ўрнатиш учун Рус-Бухоро ва Рус-Хоразм пахтачилик ширкатлари ташкил қилди. Ширкатлар ўз фаолиятини Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши, Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари кўрсатмаларига асосланиб олиб борган. Натижада Марказнинг пахтачилик саноати ривожланган районларига ҳам ашё етказиб бериш кўпайган ва ерлар давлат назоратига олинган;

– Рус-Бухоро ва Рус-Хоразм пахтачилик ширкатларининг асосий вазифаси, мамлакатдаги мавжуд пахта заводларини ҳисобга олиш ва уларни ишга тушириш, аҳолидан барча пахта ҳам ашёсини сотиб олиш, мамлакатда америка навли пахта етиштиришни кўпайтириш, америка навли пахта етиштираётган деҳқонларни пул, озиқ-овқат, меҳнат куруллари билан таъминлаш эди. Бундан кўзланган асосий мақсад пахта ҳам ашёсини олиб сотарлар кўлига ўтиб кетишининг олдини олиш эди;

– Бухоро Иқтисодий Кенгаши ва Хоразм Иқтисодий Кенгаши республика иқтисодиётини Марказ манфаатларига буйсундиришда, иқтисодий бошқарувни Марказ кўлига топширишда, СССРда ягона халқ хўжалигини ташкил қилишда муайян вазифани бажарди. Иқтисодий Кенгашлар республикаларда большевикларнинг иш бошқарувчиси вазифасини бажариб, барча соҳалардаги ўзгаришларда сўнгги қарорларни чиқарган;

– Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашларининг вазифаларига БХСР ва ХХСРдаги ягона молиявий хўжалик режаларини кўриб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш; хўжалик қурилиш борасида ва иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш жараёнида барча назоратчилик ҳамда идоралар устидан раҳбарлик қилиш; БХСР ва ХХСРнинг хўжалик режаларини ишлаб чиқишда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши, Бухоро ва Хоразм Марказий Ижроия Кў-

миталари, БХСР ва ХХСР Халқ Нозирлар Шўролари қарорларига мос равишда олиб бориши ва Марказ ҳамда жойларда ислоҳотлар ўтказишни кузатиш ва назорат қилиш, БХСР ва ХХСРдаги барча идораларнинг халқ хўжалик соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш, бундан ташқари моддий ресурслардан керакли мақсадларда ва қонуний асосда фойдаланиш кирган;

– Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорларига кўра, БХСР ва ХХСР биринчи навбатда миллий валютасидан маҳрум бўлди, ундан сўнг ягона солиқ тизими жорий қилинди, шунингдек, мамлакатда пахта яккахокимлиги ўрнатила бошланди;

– Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари вайрон бўлган халқ хўжалигини ва саноат корхоналарини тиклашга, Бухоро ва Хоразмдаги транспорт тизимини тиклаш ва ривожлантиришга, шунингдек, ирригация тизимининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди;

– Бухоро Иқтисодий Кенгаши ҳар бир масала юзасидан албатта Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига қатъий амал қилган. Масалан, пахтачиликни ривожлантириш учун Бухоро Иқтисодий Кенгаши биринчи навбатда пахта етиштирувчи деҳқонларга қатта имтиёзлар берган, бу билан деҳқонларнинг эътиборини қозонган, иккинчидан, пахта яккахокимлигининг ўрнатилиши учун замин тайёрлаган. Шарқий Бухорога қатта миқдорда маблағ ажратиш орқали Шарқий Бухоро ва Ғарбий Бухоро ўртасида узилиб қолган иқтисодий алоқани қайта тиклаган, шунингдек, Шарқий Бухорода совет ҳокимиятининг мустақамланишига ёрдам берган;

– Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари БХСР ва ХХСРдаги ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги ислоҳотларни амалга оширишда олий бошқарув органи ҳисобланган ҳамда

Марказ ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига амал қилган. Шу орқали БХСР ва ХХСРда совет тузумининг ўрнатилиши ва унинг Марказга бўйсунушига хизмат қилган. Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари ўз фаолияти давомида ер ишлари, савдо ва ишлаб чиқариш, молия, давлат иншоотлари, қишлоқ хўжалик кредити, пул бирлигини алмаштириш, пахта масаласи, республика бюджети, давлат режаси, статистика, чорва, саноат, турли кўргазмалар ташкил қилиш бўйича масалаларни кўриб чиққан. Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари республикаларда хўжалик соҳасида иқтисодий ислохотларни ўтказишда Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридаги Иқтисодиёт, Ички ишлар ва Давлат режа қўмитаси нозирликлари фаолиятдан фойдаланган. Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари ҳузурида Халқ Нозирлар Шўроси тасдиқлаган Ижтимоий суғурта қўмитаси ва Фавқулодда ҳолатлар учун олий тариф қўмитаси ташкил қилинган;

– Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари томонидан республикалар иқтисодиёти ва халқ хўжалиги устидан назорат ўрнатиш мақсадида Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалик банки, хунармандчилик кооперациялари ва деҳқон хўжалик ширкатлари фаолият олиб борган;

– Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаси асосида Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари БХСР ва ХХСРнинг Марказга иқтисодий жиҳатдан қарам бўлишига ва унинг хом ашё базасига айланишига хизмат қилган. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши натижасида 1924 йил ноябрь ойида БХСР ва ХХСР сингари Бухоро ва Хоразм Иқтисодий Кенгашлари ҳам ўз фаолиятларини тўхтатган;

– Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши Туркистон АССРдан ташқари БХСР ва ХХСРда ҳам Марказнинг иқтисодий сиёса-

тини амалга оширган. Сиёсий жиҳатдан Марказга бўйсундирилган республикаларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш ва бошқарувни яна ҳам марказлаштиришда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши асосий ўрин тутган. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши 1924 йил 24 ноябрдаги охириги мажлисида ўз фаолиятини тўхтатганлигини эълон қилди. Унинг зиммасидаги барча ваколатлар СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгашининг Ўрта Осиё вакилликига топширилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарлари

1. *Каримов И.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. Т. 3. – 366 б.

2. *Каримов И.* Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. – 394 б.

3. *Каримов И.* Биздан озод ва обод ватан қолсин. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. – 380 б.

4. *Каримов И.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик ва таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1997. – 326 б.

5. *Каримов И.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: «Шарқ», 1998. – 31 б.

6. *Каримов И.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1998. Т. 6. – 429 б.

7. *Каримов И.* Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1999. Т. 7. – 413 б.

8. *Каримов И.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2000. – 525 б.

9. *Каримов И.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2001. – 439 б.

10. *Каримов И.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2002. Т. 10. – 432 б.

11. *Каримов И.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2005. Т. 11. – 320 б.

12. *Каримов И.* Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2007. – 448 б.

13. *Каримов И.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – 176 б.

14. *Каримов И.* Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2008. Т. 16. – 368 б.

15. *Каримов И.* Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргарф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2009. – 280 б.

16. *Каримов И.* Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2011. Т. 19. – 360 б.

17. *Каримов И.* Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2011. – 440 б.

II. Эълон қилинган ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари

1. История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – 484 с.

2. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. – Ташкент: «Фан», 1976. – 376 с.

III. Архив ҳужжатлари ва материаллари

III. 1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (Ўз РМДА)

1. 9-фонд – Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши.

2. 18-фонд – Туркистон Иқтисодий Кенгаши.

3. 46-фонд – Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Инкилобий Қўмитаси.

4. 47-фонд – БХСР Советлари Марказий Ижроия Қўмитаси.

5. 48-фонд – БХСР Халқ Нозирлар Шўроси.
6. 49-фонд – Бухоро Иқтисодий Кенгаши.
7. 51-фонд – БХСР Ер ишлари нозирлиги.
8. 53-фонд – БХСР Савдо-саноат нозирлиги.
9. 71-фонд – ХХСР Советлари Марказий Ижроия Қўмитаси.
10. 72-фонд – ХХСР Халқ Нозирлар Шўроси.
11. 73-фонд – Хоразм Иқтисодий Кенгаши.
12. 74-фонд – ХХСР Ер ишлари нозирлиги.
13. 75-фонд – ХХСР Савдо-саноат нозирлиги.
14. 2027-фонд – Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши.

III. 2. Бухоро вилояти давлат архиви (Бухоро ВДА)

1. 36-фонд – Бухоро Иқтисодий Кенгаши.

III. 3. Хоразм вилояти давлат архиви (Хоразм ВДА)

1. 4444-фонд – Рус-Хоразм пахтачилик ширкати.
2. 590-фонд – Хоразм Иқтисодий Кенгаши.

III. 4. Қашқадарё вилоят давлат архиви (Қашқадарё ВДА)

- 3.1. 129-фонд – Бехбудий тумани вақф бошқармаси.

III. 5. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги хузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ архиви

1. Россия давлат иқтисодиёт архиви (РГАЭ). 4372-фонд – Бухоро Иқтисодий Кенгаши.
2. Россия ижтимоий-сиёсий тарихи архиви (РГАСПИ). 5-фонд – Хоразм Марказий Ижроия Қўмитаси.

IV. Даврий матбуот

IV. 1. Газеталар:

1. «Бухоро ахбори» (Бухоро), 1920 – 1923.
2. «Озод Бухоро» (Бухоро), 1923 – 1924.
3. «Известия Бух ЦИК» (Новая Бухара), 1921.
4. «Туркестанская правда» (Ташкент), 1921.

5. «Экономическая жизнь Туркестана» (Ташкент), 1924.

6. «Инқилоб қуёши» (Хива), 1921 – 1924.

IV. 2. Журналлар

1. «Народное хозяйство Туркестана» (Ташкент), 1921 – 1922.

2. «Народное хозяйство Средней Азии» (Ташкент), 1924.

IV. 3. Бюллетенлар

1. «Бюллетень Первой Экономической конференции Среднеазиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской)» (Ташкент), 1923.

V. Хотиралар ва эсдаликлар

1. *Аҳмад Закий Валидий Тўгон*. Бўлингани бўри ер (Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар). Бошқирд тилидан Ш. Турдиев таржимаси. – Тошкент: «Адолат», 1997. – 280 б.

2. *Амир Саййид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсийдан А. Ирисов таржимаси. – Тошкент: «Фан», 1991. – 32 б.

3. *Полвонийёз Ҳожи Юсуфов*. Ёш хиваликлар (Хотиралар). Нашрга тайёрловчи М. Матниёзов. – Урганч: «Хоразм», 1999. – 488 б.

4. *Мунаввар Қори Абдурашидхонов*. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи С. Холбоев. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 128 б.

VI. Илмий адабиётлар

1. *Айний С.* Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари Марказий нашриёти, 1926. – 148 б.

2. *Алимов И.* Узбекское дехканство на пути к социализму. – Ташкент: «Узбекистан», 1974. – 240 с.

3. *Алимов И.* Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши тарихи (1917 – 1929 йй.) – Тошкент: «Фан», 2009. – 224 б.

4. *Алимов И.* Аграрные преобразования в Хорезме и Бухаре (1920 – 1924 гг.). – Ташкент: «Узбекистан», 1970. – 80 с.

5. *Голованов А., Раджабов Қ.* Оқ олтиннинг қора қисмати // Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – Б. 216 – 324.

6. *Ибодов Н.* Ўзбекистон халқ хўжалигини бошқариш органлари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1969. – 60 б.

7. *Ишанов А.* Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1955. – 180 с.

8. *Ишанов А.* Победа народной советской революции в Бухаре. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1967. – 56 с.

9. *Иркаев М.* История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе, 1963. – 760 с.

10. *Ишанов А.* Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент: «Узбекистан», 1969. – 392 с.

11. *Ишанов А.* Создания Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1955. – 180 с.

12. *Ишанов А.* Файзулла Ходжаев. – Ташкент: Узбекистан, 1972. – 101 с.

13. История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. – Москва: Наука, 1971. – 256 с.

14. *Искандаров Б. И.* Борьба за установление советской власти в Таджикистане (1920 – 1922 гг.). – Душанбе: Дониш, 1986. – 168 с.

15. *Каримов Р., Раджабов Қ.* Политическая и экономическая ситуация в Бухарской Республики (1920 – 1924 гг.) // История Узбекистана (1917 – 1991 гг.). – Ташкент: «Шарқ», 2002. – С. 63 – 70.

16. *Мажид Хасаний.* Файзулла Хўжаев. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1990. – 204 б.

17. *Мамаджанов М. Қ.* Социальное экономическое преобразования и развитие экономики Хорезмской Народной Советской Республики. – Ташкент: «Фан», 1974. – 156 с.

18. *Маткаримов М.* Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, ноzirлари ва иqtисоди. – Урганч: «Хоразм», 1993. – 86 б.
19. *Муҳаммад Али Балжувоний.* Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Тожиқ тилидан Ш. Воҳидов ва З. Чориев таржимаси. – Тошкент: Академия, 2001. – 122 б.
20. *Мирзо Салимбек.* Тарихи Салимий. Перевод с персидского Н. Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009. – 330 с.
21. *Мухамедбердаев К.* История Хорезмской революции. – Ташкент: «Фан», 1986. – 232 с.
22. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 432 б.
23. *Очилов М.* Бухоро Республикасида молия сиёсати ва пул тизими // «Жамият ва бошқарув». – №3. 2003. – Б. 60 – 62.
24. *Погорельский И.* История Хивинской революции и Хоразмской Народной Советской Республики (1917 – 1924 гг.). – Ленинград: изд. ЛГУ, 1984. – 228 с.
25. *Полвонов Н.* История социальных движений и политических партий Хорезма (1900 – 1924). – Ташкент: Академнашр, 2011. – 120 с.
26. *Полвонов Н.* Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900 – 1924). – Тошкент: Академнашр, 2011. – 120 б.
27. *Ражабов Қ.* Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917 – 1935 йй.). – Тошкент: «Ўзбекистон», 2000. – 32 б.
28. *Ражабов Қ., Ҳайитов Ш.* Усмон Хўжа. – Тошкент: :Abu matbuot-konsalt, 2011. – 36 б.
29. *Ражабов Қ.* Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920 – 1924 йй.). – Тошкент: «Маънавият», 2002. – 144 б.
30. *Ражабов Қ., Ҳайдаров М.* Туркистон тарихи (1917 – 1924 йй.). Ўқув қўлланмаси. – Тошкент: «Университет», 2002. – 168 б.
31. *Ражабов Қ.* Файзулла Хўжаев. – Тошкент: «Abu matbuot-konsalt», 2011. – 48 б.

32. *Ражабов Қ.* Бухоро Халқ Республикаси: монархиядан демократия сари дастлабки қадамлар (1920 – 1924 йй.) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. №2. – Тошкент: «Шарқ», 1999. – Б. 149 – 158.

33. *Ражабов Қ.* Бухоро Халқ Совет Республикаси // ЎЗМЭ. 2-жилд. – Тошкент: ЎЗ МЭ нашриёти, 2001. – Б 299 – 302.

34. *Рашидов У.* Бухоро Халқ Республикаси (1920 – 1924 йй.). – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003. – 100 б.

35. *Рашидов У., Рашидов Ў.* XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги сиёсий ва иқтисодий жараёнлар. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2011. – 67 б.

36. *Сайид Мансур Олимий.* Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан Қ. Тўраев таржимаси. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2004. – 128 б.

37. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р. Я. Раджапова. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 672 с.

38. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 464 б.

39. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М. Жўраев. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 688 б.

40. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йй.). 10-синф ўқувчилари учун дарслик. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент: «Шарқ», 2000. – 416 б.

41. Ўзбекистон тарихи (олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари учун дарслик). Р. Қ. Муртазаеванинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2003. – 675 б.

42. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар Д. Алимова, Э. Ртвеладзе. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 224 б.

43. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар // Даврий тўплам. – № 2. – Тошкент: «Шарқ», 1999. – 207 б.

44. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: «Абу матбуот-консалт», 2007. – 388 б.

45. Хайдаров Г. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане (1917 – 1923 гг.). – Ленинабад: Ирфон, 1966. – 184 с.

46. Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар (Қайта наشري). – Тошкент: «Фан», 1997. – 174 б.

47. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. Т. 1. – Тошкент: «Фан», 1976. – 536 б.

48. Холбоев С. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси (тарихи, тақдир, таҳлил). – Тошкент: «Фан», 2008. – 180 б.

49. Ҳамдамов Х. Хива хонлигининг ағдалиши ва Хоразм Совет Халқ Республикасининг тузилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 192 б.

50. Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт. – Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2005. – 154 б.

51. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917 – 1991). – Тошкент: «Абу матбуот-консалт», 2008. – 207 б.

52. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Бухоро Республикаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари (1920 – 1924 йй.) – Тошкент: «Фан», 2004. – 101 б.

53. Хайдаров И. Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.). – Тошкент: «Абу матбуот-консалт», 2008. – 152 б.

54. Қосимов Ф. Бухоро Республикаси тарихшунослиги. – Бухоро, 1997. – 70 б.

55. Қосимов Ф., Рашидов У. Бухоро амирлигининг тугатилиши // Бухоро тарихи масалалари. – Бухоро, 1996. – Б. 69 – 93.

56. 50 лет Хорезмской Народной Советской Революции. Материалы научной сессии г. Хива, г. Ургенч. 3 – 4 декабря 1970. – Тошкент: «Фан», 1972. – 232 с.

57. 50 лет Бухарской Народной советской Революции. Материалы научной сессии. г. Бухара. 13 – 14 ноября 1970. – Тошкент: «Фан», 1972. – 224 с.

VII. Хорижий адабиётлар

1. *Baymirza Hayit*. Turkistan Devletlerinin Milli Mucadeleleri Tarihi. – Ankara, 1985. – 447 s.

2. *Zeki Velidi Togan*. Natiralar (2-baski). – Ankara, 1999. – 629 s.

VIII. Диссертациялар ва авторефератлар

1. *Алимов И. А.* Исторический опыт аграрных преобразований в Хорезмской и Бухарской Народных Советских Республиках. Автореф. дисс... . . . док. ист. наук. – Ташкент, 1981. – 52 с.

2. *Ибодов Н.* Опыт организации народный хозяйством Узбекистана в восстановительной период (1921 – 1928 гг.). Автореф. дисс. канд. эконом. наук. – Ташкент, 1965. – 25 с.

3. *Муминов Д.* Ўрта Бухоро ва Шаркий Бухорода кизил армияга қарши қуролли ҳаракат (1900 – 1926 йй.). Тарих фанлари ном... дисс автореферати. – Тошкент, 2010. – 30 б.

4. *Полвонов Н.* Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900 – 1924 йй.). Тарих фанлари ном... дисс автореферати. – Тошкент, 2005. – 31 б.

5. *Ражабов К. К.* Истиклолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность основные этапы развития (1918 – 1924 гг.). Автореф. дисс... . . . канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 32 с.

6. *Раджабов К. К.* Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1917 – 1924 гг.). Автореф. дисс... . . . док. ист. наук. – Тошкент, 2005. – 64 с.

7. *Раҳмонов К. Ж.* «Бухоро ахбори» ва «Озод Бухоро» газеталари – БХСР тарихини ўрганиш манбаси. Тарих фанлари ном... дисс. автореферати. – Тошкент, 2009. – 32 б.

8. *Саидов Ш.* Внешние отношения и торговые связи Хо-

размской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 26 с.

9. *Ҳайдаров И.* Ўзбекистонда Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1917 – 1934 йй.). Тарих фанлари номзоди... диссертация автореферати. – Тошкент, 2007. – 29 б.

10. *Ҳайдаров М.* Централизаторская политика советской власти в Туркестане и ее последствия (1917 – 1924). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 28 с.

IX. Интернет материаллари

1. *Раҳмонов К.* Бухоро Халқ Республикасида пахтачиликнинг аҳволи (1920 – 1924 йиллар). <http://ziyonet.uz/>.

2. *Қосимов Ф. Ҳ., Ҳайитов Ш. А.* БХСР элчиларининг Афғонистондаги фаолияти ва тарихий тақдирлари (XX аср 20-йиллари). <http://www.ziyonet.uz/>.

3. *Раҳмонов К.* «Бухоро ахбори» газетаси – Бухоро Республикасининг матбуот органи (1920 – 1923 йиллар). <http://www.ziyonet.uz/>.

4. *Ҳайитов Ш., Раҳмонов К.* Садриддин Айний публицистикасида Бухоро тарихи муаммолари («Бухоро ахбори» газетасида чоп этилган уч мақола тўғрисида мулоҳаза). <http://ziyonet.uz/>.

Ўрта Осиё Республикаларидаги Иқтисодий Кенгашларнинг раислари:

1. Бухоро Иқтисодий Кенгаши раислари:

Мухитдин Мансуров (1921 йил март – 1923 йил апрель); Қори Йўлдош Пулатов (1923 йил январь); Муинжон Аминов (? – 1923 йиллар, июнь); Абдулқодир Мухитдинов (1923 йил июнь – 1924 йил май); Гайсинский (1924 йил май – 1924 йил ноябрь).

Изоҳ: 1922 йил сентябрдан 1923 йил январгача Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўрнида Бухоро Мехнат ва Мудофаа Кенгаши ташкил қилиниб, унда Фитрат раис вазифасини бажарган.

2. Хоразм Иқтисодий Кенгаши раислари:

Шоқир Сиддиқов (1921 йил май – 1922 йил июль); А. Усманов (1922 йил июль – 1923 йил октябрь); Дмитрий Брюханов (1923 йил октябрь – 1924 йил май); Ўроз Ирманов (1924 йил май – 1924 йил ноябрь).

3. Туркистон Иқтисодий Кенгаши (ТЭС) раиси:

Николай Антонович Паскуцкий (1921 – 1923 йиллар).

4. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (СЭС) раислари:

Николай Антонович Паскуцкий (1923 – 1924 йиллар); Межлаук (1924 йил июнь – 1924 йил ноябрь).

5. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) раиси:

Тер Егиазарьян (1926 – 1934 йиллар).

Абдулқодир Мухитдинов –
Бухоро Иқтисодий Кенгаши раиси.

Председатель СЭС'а тов. МЕЖЛАУК.

Межлаук – Ўрта Осие Иқтисодий Кенгаши
(СЭС) раиси.

Презд. БУХЦИК'а тов. ПАРСА-ХАДЖА.

Порсо Хўжаев – Бухоро Марказий Ижроия
Қўмитаси раиси.

ТОВ. АДИПАЕВ.
редговпазиров Хорезмской республики.

**Қалаидар Адинаев – Хоразм Халқ Нозирлар
Шўроси раиси.**

183

ПО Л О Ж Е Н И Е

Об экономических советах в Бухарской и Хорезмской
Республики (БЭС и ХЭС).

1. В исполнение постановления Съезда представителей Средне-Азиатских Республик от 5-9 марта 1923г. при Советах Навроа Бухарской и Хорезмской Республик учреждаются Экономические Советания - (БЭС и ХЭС).

2. БЭС и ХЭС являются местными органами названных Республик и действуют на основе положений, утверждаемых ИКК^{ами} Бухары и Хорезма, руководствуясь директивами СЭС^а.

3. В задачи БЭС и ХЭС-а входит:

а) Наблюдение за своевременным и точным исполнением постановлений по экономическим вопросам всех высших государственных органов.

б) Согласование, регулирование и руководство деятельностью всех местных экономических органов.

в) Рассмотрение, согласование и представление в СЭС хозяйственного плана Средне-Азиатских Республик, на основе выработанных общих положений и инструкций.

г) Контроль над осуществлением местными экономическими органами утвержденного хозяйственного плана для соответствующей Республики и представление в СЭС периодических отчетов.

д) Развитие хозяйственной инициативы данной Республики в целях повышения производительности сил и максимального использования местных естественных богатств.

4. В состав БЭС и ХЭС входят утвержденные СЭС^{ом} уполномоченные ИКК, НКВнешторг, НКП и Т., НКПС, ЦСУ, представители ЦСНХ, НКЗ, НКПрод, НКТруд, НКРКИ в качестве полноправных членов.

При обсуждении вопросов других ведомств приглашаются на заседание представители их с правом совещательного голоса, также как и специалисты по вопросам, требующим их присутствия.

5. Председателя БЭС^а и ХЭС^а и их заместители назначаются Советом Назиров.

174

6. Представитель военного ведомства входит в состав Экономического Совета с правом решающего голоса по вопросам использования аппарата и сил военного ведомства для хозяйственных нужд и по всем другим вопросам с правом совещательного голоса.

7. ВВС и ХЭС проводят свои постановления через соответствующие Республиканские органы, для которых постановлены эти, безусловно, обязательны.

ПРИМЕЧАНИЕ 1: Своих хозяйственных аппаратов и предприятий ВВС и ХЭС не имеют и непосредственно никаких хозяйственных операций не производят.

2: Действие этого параграфа не распространяется на Комиссии общедеревянного значения НКПС, ЧМВТ, НКП и Т. и НКФ.

8. В случае несогласия с постановлением совещания каждый член его имеет право внесения особого мнения, которое с заключением экономического совещания Республики в 3-х дневный срок препровождается в ВВС.

Внесенный протест не приостанавливает исполнение постановления.

9. ВВС передает свои постановления по Республикам через ВВС и ХЭС, а командируемые им уполномоченные, за исключением представителей объединенных Комиссариатов: НКПС, НКТ, НКФ, НКП и Т. подотчетны в своих действиях перед соответствующим Республиканским Экономическим Советом.

10. Протоколы заседаний ВСС"а и ХЭС"а отправляются Средне Азиатскому Экономическому Совету в трехдневный срок со дня заседания.

11. Штаты и организационные сметы обоих экономических совещаний проходят в общем порядке через соответствующий Совет Назирон.

12. Все расходы по содержанию ВСС"а и ХЭС"а и подлежащих плановых Комиссий относятся за счет госбюджета соответствующей Республики.

13. ВВС и ХЭС приславивается печать с гербом и соответствующей надписью.-

С подл. верно :

Оверт з. 160-104

**Хоразм вилоят давлат архиви (ХВДА),
590-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 160 – 161-варақлар.**

№ 237

**Положение Совета Народных Назиров БНСР об
Экономическом Совещании республики**

30 июня 1923 г.

Общие задачи Экономического совещания БЭС

Для общего руководства и направления экономической деятельности назиров и управлений в области хозяйственного строительства и для согласования этой деятельности с постановлением Среднеазиатского экономического совета при Совете Народных Назиров учреждается Экономическое совещание БНСР (БЭС). Экономическое совещание БНСР (БЭС) является высшим хозяйственным органом БНСР, ответственным в своей деятельности перед Советом Назиров и БухЦИКом. Распоряжения и постановления БЭСа обязательны к руководству и немедленному исполнению для всех учреждений БНСР и могут быть приостановлены и отменены Советом Народных Назиров и БухЦИКом в порядке надзора либо в порядке обжалования заинтересованными учреждениями или лицами. БЭС, проводя на территории БНСР единый хозяйственный план, осуществляет постановления Среднеазиатского экономического Совета на основании договора и соглашений БНСР с СССР, ТССР и ХССР.

П р и м е ч а н и е. В случае невозможности выполнения распоряжений Среднеазиатского экономического совета по местным условиям БНСР, БЭС приостанавливает приведение их в исполнение, сообщая об этом Совету Назиров и БухЦИКу.

В состав БЭСа входят с правом решающего голоса:

а) **председатель БЭС, являющийся заместителем Предсовназирова по назначению БухЦИКа;**

б) **заместитель из кандидатов, выдвигаемых Среднеазиатским экономическим советом по назначению Совета Назирова;**

в) **представитель Госплана по назначению Совета Назирова из кандидатов, выдвигаемых БЭС;**

г) **по «занимаемой должности назирья, заведующие и председатели и их заместители 1) торговли и промышленности, 2) земледелия, 3) финансов, 4) внутдел, 5) Госконтроля и 6) БЦСПС.**

Примечание. 1 — Уполномоченные Наркоматов СССР по вопросам, касающимся их учреждения, участвуют на заседаниях с правом решающего голоса, прочие приглашенные пользуются совещательным голосом. Председатель БЭС, зампред, завгоспланом и представители Среднеазиатского экономического совета образуют Президиум БЭС, ведущий текущую и распорядительную работу и разрешающий срочные вопросы, докладывая свои решения в надлежащих случаях на одобрение БЭС.

Для проведения хозяйственных и административно-контрольных функций БЭС пользуется аппаратом экономических назиратов и управлений, а по мере надобности также аппаратами других назиратов, в том числе Госконтроля и НВД.

Для разработки материалов, осуществления учетно-плановых функций БЭС организует при себе общегосударственную плановую комиссию (Госплан) с рабочим аппаратом, секциями, комиссиями и секретариатом. Госплан действует на основании особого положения, утверждаемого БЭС. В целях объединения и руководства на местах деятельностью хозяйственных отделов, исполкомов, экономических назиратов и управлений

БЭС организует вилаетские экономические совещания, действующие согласно положению, утвержденному БЭС. Штаты рабочего аппарата утверждаются БЭС, необходимые денежные средства отпускаются по особой смете БЭС в общеустановленном порядке.

БЭС имеет свою печать. При БЭС состоят Управление соцстраха и Высший тарифный комитет на основании особых положений, утверждаемых Совназиром.

Функции экономического совещания БНСР На БЭС возлагается:

а) рассмотрение и проведение в жизнь единого хозяйственпофинансового плана БНСР;

б) общее руководство экономической деятельностью всех назиров и управлений в области хозяйственного строительства;

в) проведение через соответствующие органы и учреждения директив и распоряжений Совета Назиров, БухЦИКа и Среднеазиатского экономического совета, наблюдение за проведением в жизнь этих мероприятий в центре и на местах;

г) согласование и контроль над работой всех органов Советской власти в области хозяйственного строительства, целесообразного и закономерного использования материальных ресурсов;

д) разработка хозяйственного плана БНСР в соответствии с директивами Среднеазиатского экономического совета, согласование частичных программ и планов экономических органов БНСР, представление и защита хозяйственных планов в Средней Азии и в тех случаях, когда окончательное разрешение вопросов лежит вне компетенции БЭСа.

П р и м е ч а н и е. БЭС по вопросам, которые возникают в процессе выполнения существующих между СССР и БНСР соглашений и договоров, имеет право сноситься с СЭСом непосредственно, по вопросам же, стоящим вне соглашений и договоров, материалы, представляемые БЭСом и СЭСом, должны

быть утверждены Советом Народных Назиров или БухЦИКом;

с) систематическое наблюдение и контроль за исполнением в центре и на местах утверждаемого хозяйственного плана как органами БНСР, так и местными органами, объединенными Комиссариатом РСФСР;

ж) разработка проектов, законоположений и декретов по экономическим вопросам, возбуждаемым по инициативе Совета Назиров, БухЦИКа и Среднеазиатского экономического совета, так и по собственной инициативе и представление этих проектов на утверждение Совета Назиров и БухЦИКа;

з) утверждение уставов акционерных обществ, если действие ограничивается территорией БНСР;

и) разрешение разногласий между народными назиратами, экономическими совещаниями, отклонение и приостановка постановлений указанных органов.

В соответствии с изложенными в § 12 задачами БЭС имеет право: а) поручить назиратам, управлениям и местным органам разработку проектов, соответствующих частям хозяйственного плана, и утверждать их до рассмотрения общего плана Совназирова и БухЦИКом;

б) в случае надобности, ввиду могущей измениться конъюнктуры, делать соответствующие изменения в утвержденном хозяйственном плане БНСР и частях его перераспределения:

в) производить ревизию и контроль, с привлечением к тому органов Госконтроля и охраны республики, хозяйственной деятельности

г) рассматривать и утверждать вопросы секвестра, конфискации и национализации движимого и недвижимого имущества, вопросы о концессиях и сдаче в аренду государственных земель, промышленных предприятий и другого государственного имущества;

д) рассматривать и утверждать уставы трестов, находящихся в ведении экономических пазиратов БНСР, перевод государственных предприятий на хозяйственный расчет, положение о

смешанных обществах с участием государственного капитала утверждать по представлению соответствующих назпратов и управлений, правление смешанных обществ и предприятий, состоящих на хозяйственном расчете. Осуществлять через соответствующие советские органы надзор за деятельностью этих предприятий и обществ;

ж) учреждать по социальным вопросам хозяйственной деятельности комиссии как в центре, так и на местах.

Председатель Совета Назиров (Атабаев) Управделами Совназирова (Телешов) Верно: секретарь БЭС

**ЎзР МДА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 6 – 9-варақлар,
ЎзР МДА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 21 – 22-варақлар.**

Пахтачилик масаласи // «Инқилоб куёши»
(Хива), 1922 йил 5 апрель.

ديهقانلارغا ياردهم.

كەنتلەرگە بانكەدن ۲۲۴.۰۰۰ سوم نەد

سېپە يېرىلدى.

شېركەتلەر بۇ پۇلدىن ديهقانلارغا:

۱۵۸۶.۵ سوم ۲۶ تىن ئارقا ئۆبە تۈ.

مەنلەرگە قويدا غېچا نەقسەم قىلدى.

(۱) بەنگى بوخارا ئوممىدە ۹ شېركەت

اچىلپ ۸۴.۰۰۰ سوم فېرۇس يېرىلدى.

شۇ پۇلدىن ديهقانلارغا ۵۲۸۶۴ سوم

۱۹ تىن ئارقا ئۆبە جەمئەتتە ۱۵۸۸

نەفەر.

(۲) غېجىدوۋان ئوممىدە ۸ شېركەت

تەشكىل بولۇپ، ئەغزالىرى ۹۷۸ نەفەر.

قەرزگە يېرىلگەن پۇلى ۶۰۰.۰۰۰ سوم.

ديهقانلارغا ۲۴۱.۷ سوم ۲۵ تىن

(۳) ۱۵ كەنت ئوممىدە ۷ شېركەت

اچىلۇپ ئەغزالىرى ۱۱.۴ نەفەر، قەرز

۶۰۰.۰۰۰ سوم

ديهقانلارغا ۴۵۹۷.۰ سوم ۱۹ تىن.

(۴) قارا كۆل ئوممىدە ۲ شېركەت

اچىلۇپ، ئەغزالىرى ۴۲۱ نەفەر، قەرزگە

يېرىلگەن پۇلى ۲۰۰.۰۰۰ سوم بولۇپ

ديهقانلارغا ۲۴۶۶۲ سوم ۱۲ تىن

ئامېرىكالىي چېكىت.

«ديهقان خوجالىقى بانكەسى ناما.

يېدان ۱۹۲۴ نچى بىلەن ئېكسپاندىدە

ئېكسپاندىدە ئۈچۈن ديهقانلارغا ۱۹۷۴۵

پۇل ئامېرىكالىي چېكىت بۇيۇپ شۇ چېكىت

يېلەن ۲۹۴۹۰. طەناب يېرىلگەن.

سالخەدان ئازاد فىلېنغالار.

پەنخەنچىلىكى بۇ كەنتلەردە

جەھان ئوروشقا قەدەر بولغان قاتىبىنى

تەكشۈرۈش قىلىش مەقسىتى بىلەن شۇ پۇل

بۇيۇن بوخارا ۷۸۹۸. طەناب

مېنقارېدە پەنخەنچىلىكى بۇيۇپ، ھەر جىل

ھۆكۈمەت سالخەدان ئازاد فىلېنچىسى.

ديهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش

شېركەتلىرى.

بوخارا ۷۸۹۸. طەناب ئوممىدە

«ديهقان خوجالىقى بانكەسى» نامىدا

ديهقانلارغا ماددىي ياردهم بېرىش مەقسىتى

بىلەن ۲۷ شېركەت تەشكىل بولۇپ.

۴۱.۱ نەفەر ئەغزاغا ۱۲۰۰۰۰ پۇل بۇيۇپ.

Дехқонларга ёрдам // «Озод Бухоро» (Бухоро),
1924 йил 15 август.

Кириш..... 3

**I БОБ. БХСР ВА ХХСРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ
ХАМДА УЛАРДАГИ ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАР**

1.1. Мавзунинг манбашунослиги ва тарихшунослиги 5
1.2. Бухоро Халқ Совет Республикасининг тузилиши
ва иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари 15
1.3. Хивада хонлик тузумининг ағдариб ташланиши
ва ХХСРдаги иқтисодий ўзгаришлар 30

**II БОБ. БУХОРО ИҚТИСОДИЙ
КЕНГАШИНИНГ ФАОЛИЯТИ**

2. 1. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши
ва вазифалари 45
2. 2. БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга
оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг роли 65

**III БОБ. ХОРАЗМ ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШИ
ФАОЛИЯТИДАГИ ЗИДДИЯТ ВА МУАММОЛАР**

3. 1. Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ташкил топиши
ва фаолияти 90
3. 2. Хоразм Иқтисодий Кенгашининг ХХСРда олиб
борган иқтисодий сиёсати 103
3. 3. Минтақага Марказ таъсирининг кучайиши ва
Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши 119
Хулоса 135
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати 142
Илова 152

Илмий нашр

АСРОР ПАРДАЕВ

**БУХОРО ВА ХОРАЗМДАГИ
ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШЛАР
ФАОЛИЯТИ
(1920 – 1924 ЙИЛЛАР)**

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *Б. Ирисбоев*
Техник муҳаррир *Б. Ирисбоев*
Мусахҳих *Д. Исмоилова*
Саҳифаловчи *Б. Усмонов*

Лиц. АИ № 111. Босишга 10. 03. 2015 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 $\frac{1}{32}$. Ҳажми 10,5 б. т.
Адади 200 нусха. Шартнома № 9. Буюртма № 57/4.

«YANGI NASHR» нашриёти,
100115, Тошкент ш., Чилонзор кўчаси, 1-уй.

Оригинал макет «Bilik – Print» МЧЖ корхонасида тайёрланди.
100115, Тошкент ш., Чилонзор кўчаси, 1-уй.

«ADAD PLYUS» МЧЖ босмахонаси.
100115, Тошкент ш., Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

Асрор Пардаев 1980 йилда Қашқадарё вилояти Қамаши тумани Мирзадала қишлоғида туғилган. 2004 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг тарих факультети бакалавриатини, 2006 йилда магистратурасини битирган. 2007 – 2010 йилларда Қарши Давлат Университети “Ўзбекистон тарихи” кафедраси аспиранти бўлган. 2012 йилда Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент Давлат Университети қошидаги Ихтисослашган Кенгашда “Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920 – 1924 йиллар)” мавзусида номзодлик диссертациясини химоя қилган.

Ҳозирги кунда Қарши Давлат Университети қошидаги 2-академик лицейда маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари лавозимида ишлаб келмоқда. Унинг 10 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган.

ISBN-978-9943-22-179-6

9 789943 221796